

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА
КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

**«SOCIOПРОСТІР:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
З СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»
№4, 2015**

Заснований 2010 року

Харків 2015

Затверджено до розповсюдження через мережу Інтернет рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (Протокол № 9 від 28.09.2015 р.).

У збірнику представлені результати теоретичних та емпіричних досліджень соціальних проблем сучасного суспільства українських та закордонних науковців, викладачів та аспірантів.

В сборнике представлены результаты теоретических и эмпирических исследований социальных проблем современного общества украинских и зарубежных ученых, преподавателей и аспирантов.

The book presents the results of theoretical and empirical studies of social problems in modern society of Ukrainian and foreign scientists, lecturers and post-graduate students.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Горбунова-Рубан Світлана Олександрівна – голова редакційної колегії, кандидат соціологічних наук, професор, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Євдокимова Ірина Анатоліївна – заступник головного редактора, кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Гужва Ольга Олексіївна – заступник головного редактора, старший викладач, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Задирака Анастасія Олексіївна – технічний редактор, старший лаборант, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Андрющенко Аліса Іллівна – кандидат філософських наук, професор, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Вакуленко Світлана Миколаївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Завгородня Ніна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Косуля Ірина Юріївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Садрицька Світлана Валеріївна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Яковенко Тетяна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, ХНУ імені В. Н. Каразіна;

Фріц Жан-Марі – доктор філософії, асоційований професор університету Сенсенат (США);

Болгова Лариса Віталіївна – директор департаменту праці та соціальної політики Харківської міської ради;

Левченко Ірина Володимирівна – начальник Управління праці та соціальних питань, заступник директора Департаменту праці та соціальної політики Харківської міської ради;

Мохнач Ольга Миколаївна – заступник начальника управління соціального захисту населення – начальник відділу розвитку ринку соціальних послуг Управління праці та соціальних питань Харківської міської ради;

Мироненко Ірина Пантелеївна – директор Московського територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг) міста Харкова;

Шингарєва Олена Віталіївна – віце-президент Харківської міської громадської організації інвалідів «Креавита», член виконавчого комітету Харківської міської ради, голова великої громадської ради щодо формування соціальної політики в м. Харкові, заступник голови комітету забезпечення доступності маломобільних груп населення до об'єктів соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, соціологічний факультет, кафедра соціології управління та соціальної роботи.

Тел.: (057) 707-54-03

e-mail: socioprostir@karazin.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

©Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2015

©Кафедра соціології управління та соціальної роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2015

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Омельченко С. М. Потенціал соціальності як предмет соціологічного аналізу.	5
Шелухін В. А. Мікро-макро теоретичний синтез у концепції норм Д. Коулмана.	9
Євдокимова І. А. Оцінювання як прикладне дослідження соціальної політики.	17
Яковенко Т. В. Застосування SWOT-аналізу при стратегічному плануванні діяльності некомерційних організацій.	21

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Левін Р. Я., Серeda Ю. В. Роль української освіти у формуванні модерних цінностей: думка експертів і молоді.	26
Зайцев Д. В., Селіванова Ю. В. Соціальні аспекти генезису, профілактики і подолання сирітства.	37
Стрельник О. О. «Погані батьки»: соціальне конструювання батьківства як проблеми.	48

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА, СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Сараєва О. В. Соціальна робота в умовах кризи держави загального добробуту: північноєвропейський досвід.	55
Плахова О. М. Ювенальна юстиція в Україні: у пошуках консенсусної парадигми.	62

РОЗДІЛ 4. НАУКОВІ ПОШУКИ МОЛОДИХ

Тищенко О. С. Сучасні форми наукової комунікації у вищій школі.	67
--	----

УДК 316.334.

Омельченко С. Н.

кандидат философских наук, доцент-консультант кафедры социологии управления и социальной работы социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Украина).

ПОТЕНЦИАЛ СОЦИАЛЬНОСТИ КАК ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Appealing to the theoretical analysis of the categories of sociology - the social, sociality, the potential of social, is connected with the actualization of these concepts in science and society. The subject of theorizing in this study is the potential of sociality as a necessary condition for the development of society. In the article the concept of the potential of social is analyzed as a theoretical construct, generalizing the combined potential of social subjects, social relations and social institutions.

Keywords: social, sociality, the potential of social.

Обращение к теоретическому анализу категорий социологии – социальный, социальность, потенциал социальности, связан с актуализацией этих понятий, как в науке, так и в обществе. Предметом теоретизирования в данном исследовании выступает потенциал социальности как необходимое условие развития общества. В статье понятие потенциал социальности рассматривается как теоретический конструкт, обобщающий совокупный потенциал социальных субъектов, социальных отношений и социальных институтов.

Ключевые слова: социальный, социальность, потенциал социальности

Звернення до теоретичного аналізу категорій соціології - соціальний, соціальність, потенціал соціальності, пов'язано з актуалізацією цих понять як у науці, так і в суспільстві.

Предметом теоретизування в даному дослідженні виступає потенціал соціальності як необхідна умова розвитку суспільства. У статті поняття потенціал соціальності розглядається як теоретичний конструкт, узагальнюючий сукупний потенціал соціальних суб'єктів, соціальних відносин і соціальних інститутів.

Ключові слова: соціальний, соціальність, потенціал соціальності.

Альфред Шюц, задаваясь вопросом «как можно сделать социальность предметом теоретизирования» [1, с.32-33], писал, что научное теоретизирование не должно исключать чистое размышление, оно возможно только во вселенной дискурса, чтобы другие тоже смогли сделать этот предмет темой своего размышления, либо верифицируя, либо фальсифицируя полученные результаты. В современном научном дискурсе вопрос о социальности, поднятый австрийским социологом в таком аспекте еще в 40-х годах XX века, не утратил своей актуальности. Предметом нашего теоретизирования в данной работе выступает *потенциал социальности* как необходимое условие развития общества.

Термин «потенциал» не нов для отечественной науки и широко используется в системе различных наук, в том числе экономических и психологических. Особый научный интерес проявляется в исследовании проблем экономического потенциала страны, отрасли, региона, человеческого капитала, социального ресурса. В психологии актуальны темы когнитивного, мотивационного, личностного потенциала. В социологии данный термин не получил должного обоснования, хотя в последнее время все чаще упоминается в контексте инновационного развития, институциональной деятельности и социокультурных изменений. Например, изучается социокультурный потенциал инновационного развития украинского общества (Петрушина Т.О.) [2], особенности и возможности развития человеческого потенциала Украины (Панькова О.В.) [3], успешно анализируются история и эволюция социокультурного потенциала того или иного региона в контексте культурной политики государства и процессов модернизации (Зяблинцева С.В., Когай Е.А.) [4; 5]. Причем, в таких «региональных» исследованиях наблюдается тесная содержательная связь понятий «социокультурный потенциал» и «человеческий потенциал» (Еремина Е.В.) [6], фиксирующих интегральные характеристики жизнеспособности общества (региона, страны) как субъекта собственного воспроизводства, развития и взаимодействия с другими обществами. Однако это, в основном, исследования, относящиеся к социологическим экспликациям конкретных практических задач; в них понятие «потенциал» используется как интуитивно ясное, якобы не требующее особой теоретической рефлексии.

Целью данной статьи является теоретическое обоснование понятия «потенциал социальности» и определение (выявление) сферы его применения в социологии и социальной работе.

Социальное выступает ключевым понятием социологии и, следуя научной логике, *социальная реальность* во всей многогранности её качественных характеристик (В. Ядов) находится в постоянном движении, развитии и становлении, воспроизводя те формы жизни, которые, отвечая современным вызовам, *потенциально* уже содержатся в практике социальных субъектов. Социальная практика, включая деятельность индивидов, социальных групп и общностей, социальных институтов и общества в целом, образует мир реальности – «мир повседневной жизни» или «интерсубъективный мир» (А. Шюц) [1, с.1-2], который организован, пережит и «проинтерпретирован» нашими предшественниками и передан нам в форме «наличного» знания и опыта, функционирующих схем и институтов. Так как наличный опыт социальных субъектов различен, то, соответственно, потенциал их развития, как и индивидуальные возможности, имеют свою специфику.

Альфред Шюц не случайно вводит понятия «мир повседневной жизни» и «интерсубъективный мир», подчеркивая важность изучения социальности, которая в силу сложившийся в социологии теоретической традиции ассоциируется и заменяется термином *социальный*.

Данный термин действительно прочно закрепился за предметной сферой социологии, репрезентируя методологическую основу её выделения/формирования. У М. Вебера в основе понимающей социологии положен принцип социального действия [7, с. 628 - 630]. Ж.Т. Тощенко акцентирует внимание на понятии социальной реальности с её уникальностью и надындивидуальностью [8, с. 10]. С точки зрения А.В. Кошелева метаморфозы, происшедшие с понятием *социальное* в науке социологии, привели к ограничению его смысла рамками коллективного и общественного, а сам феномен социальности остался в стороне от изучения. Соответственно, *социальность* определяется, как феномен, характеризующий общественное устройство в целом, и не в смысле проявления через различные стороны социального, а в смысле своего генетического, естественно-природного существования как особого уникального явления, выработанного человечеством в ходе развития [9, с.135]. Таким образом, коллективное социальное, представленное большими социальными

общностями, институтами и структурами, образуют реальность особого рода, с соответствующим *потенциалом*, восприятие которого связано, преимущественно, с удовлетворением или неудовлетворением социальных потребностей, в то время как *социальность* конструируется в повседневной практике, в ходе взаимодействия и коммуникации, будучи потенциальной и реальной одновременно.

Социальный потенциал не есть явление – он не обнаруживает себя в явных формах, не выступает и социальным фактом, как того требует классическая социология, но именно «наличные» социальное знание и социальный опыт, функционирующие схемы и институты потенциально определяют направление и масштабы социального движения и развития, учет которого позволяет социологии выполнять свою прогностическую функцию. В этом смысле, социальный потенциал характеризует *возможности* социальных субъектов (государства, фирм, общественных организаций, индивидов, групп и населения в целом и др.) в решении перспективных задач *социального развития* [10, с.236].

Т. О. Петрушина рассматривает потенциал социальности как специфический *ресурс* социума, совокупность имеющихся возможностей отдельных социальных групп и сообществ, общества в целом, которые могут быть использованы для обеспечения инновационной активности в экономической политике [11, с.169]. В цепочке «ресурсы - потенциал - капитал» ресурсы – это наличие чего-либо, потенциал выступает оценочной характеристикой ресурсов и характеризует возможность их применения, использования, а капитал отражает функциональный, целевой аспект применения ресурсов (это ресурсы, используемые с целью приращения, достижения определенной выгоды, прибыли) [11, с.172]. Анализ работ Т. Петрушиной [2; 11] позволяет сделать несколько значимых выводов, связанных с понятием потенциал социальности и рассматривать его как оценочную характеристику ресурсов, или в виде абстрактной теоретической формулы: как совокупный потенциал социальных субъектов, социальных отношений и социальных институтов.

При характеристике потенциала социальности учитывается как сфера его проявления – экономическая, политическая, религиозная и т. п., так и динамические (явный, латентный, актуальный, неактуальный, задействованный или нет) параметры. Во внимание также берутся: совокупный потенциал общественных отношений в целом и потенциал отдельных социальных субъектов

(індивідуальний, колективний, інституціональний) с діючою системою відносин між ними. Рівень розвитку кожного з цих елементів, в свою чергу, визначає можливості і якість розвитку соціальної сфери. Так, соціальні знання, соціальні цінності, інтелектуальні і наукові практики, здоров'я поколінь і діюча система охорони здоров'я, соціальна підтримка вразливих (лібо потрапивших в складну життєву ситуацію) шарів населення, і багато інше складають і підтримують виробництво соціальності, а відповідно і соціальної сфери в цілому.

Кількісно-якісні показники стану соціальної сфери во багато залежать від напрямленості їх розвитку (будь то інерційне, інноваційне, лібо змішане). Так, стратегічний курс на інноваційне розвиток і реформування суспільства не втрачає своєї актуальності всі роки незалежності України, однак сила інерції в поєднанні з орієнтацією на західні стандарти привели лише до зміщення тенденцій, напрямків, орієнтацій і розширенню ціннісного основи і, як наслідок, втрати відчуття захищеності, впевненості, не уміють жити в нових суспільних умовах у 34,9% [12, с.493].

Потреба в зміні відчувається во всіх сферах життя суспільства, а накопившіся в соціальної сфері проблеми приймають радикальний характер. Соціологи і економісти, фіксуючи падіння рівня соціального потенціалу в Україні, характеризують його як дуже низький [2, с.354]. Відповідно, питання виробництва соціальної сфери напряму пов'язані з підтримкою потенціалу соціальності на інституціональному рівні. Органи влади, в умовах затягнутого кризи прагнуть перекласти відповідальність за стан соціальної сфери на громадянське суспільство, точніше на громадські організації, тим самим цілеспрямовано руйнують складившіся в ході природно-історичного розвитку, а тому стійкі соціальні інститути, забезпечуючі підтримку і захист. Результатом цього стають болючі розриви в когось міцній тканині системи повсякденних зв'язків і відносин: криза інституту сім'ї і шлюбу, моралі, релігії і т.д. став звичним, сприймаються як норма, станом «життєвого світу».

Втрачені можливості збереження потенціалу соціальності вимагають значно більше зусиль і витрат, ніж задіяні сьогодні механізми тривіалізації (спрощення і зменшення всієї глибини проблем),

прославлення (в ЗМІ) ініціатив «громадянського суспільства», маскувальне повернення до приватної благодійності в якості рішення соціальних проблем. Без продуманої, послідовної і гуманної соціальної політики державі не вдасться почати відновлення потенціалу соціальності, без чого неможливо і «виздоровлення» соціальної сфери.

Таким чином, *потенціал соціальності* – це важливий теоретичний конструкт, інтегральне поняття, в якому представлена загальна кількісно-якісна характеристика наявності і використання соціальних ресурсів, загального потенціалу соціальних суб'єктів, соціальних відносин і соціальних інститутів.

Література

1. Шюц А. О множинності реальностей / А. Шюц // Соціологічне огляд. – 2003. – Том 3. – № 2. – С. 3-34.
2. Петрушина Т. Соціокультурний потенціал інноваційного розвитку українського суспільства / Т. Петрушина // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології ГАН України, 2013. – 566 с. – С. 364-359.
3. Панькова О.В. Особливості і можливості розвитку людського потенціалу України в дзеркалі міжнародних рейтингових порівнянь \ О.В. Панькова // Соціологічний альманах. – 2014. – Випуск № 5. – С.421-434.
4. Зяблинцева С.В. Становлення і еволюція соціокультурного потенціалу Західної Сибіри в контексті державної культурної політики (кінець ХІХ – початок ХХІ в.) / С.В. Зяблинцева // Вестник Томського державного університету. Культурологія і мистецтвознавство. – 2012. – № 4. – С. 75 – 82.
5. Когай Е.А. Соціокультурний потенціал модернізації регіону: Курська область. /Е.А. Когай // Учені записки: електронний науковий журнал Курського державного університету. – 2012. – № 4 (24). – Т. 1: – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://scientific-notes.ru/pdf/027-038.pdf>
6. Ереміна Е.В. Значення людського потенціалу в розвитку регіону /Е.В. Ереміна // Сучасні дослідження соціальних проблем (електронний науковий журнал). – 2012. – №5(13). – [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/5/eremina.pdf>

7. Вебер М. Основные социологические понятия /Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем., сост., общ. ред. и послеслов. Ю. Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602 - 639.
8. Тощенко Ж. Т. Парадигмы, структура и уровни социологического анализа /Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. – 2007. – № 9. – С. 5 - 10.
9. Кошелев А. В. Эволюция представлений о социальном - важное условие уточнения предмета социологии /А. В. Кошелев // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 134-139.
10. Советский энциклопедический словарь /гл. ред. Б.А. Введенский. – Изд. IV. – Сов. энциклопедия, 1987. – 1599 с.
11. Петрушина Т. Социальный потенциал инновационного экономического развития: анатомия определения понятий / Т. Петрушина // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. – Вип. 4 (15). – С. 168–180.
12. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.

УДК 316.37
ББК 60.55.35

Шелухін В. А.

аспірант кафедри соціальних структур і соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

МІКРО-МАКРО ТЕОРЕТИЧНИЙ СИНТЕЗ У КОНЦЕПЦІЇ НОРМ Д. КОУЛМАНА

This article provides conceptual reconstruction of J. S. Coleman's approach in the aspect of micro-to-macro transition through critical perception this conception according to J. Elster and C. Tilly. The author argues that J. Coleman's structural individualism has no psychological reductionism as a methodological consequence.

Key words: micro-to-macro transition, J. Coleman's conception, psychological reductionism, structural individualism.

Стаття пропонує реконструкцію концептуальних положень підходу Д. С. Коулмана в аспекті мікро-макро переходу через критичну рецепцію його положень з боку Й. Ельстера та Ч. Тіллі. Автор стверджує, що структурний індивідуалізм Д. Коулмана не має методологічним наслідком психологічного редуціонізму.

Ключові слова: мікро-макро перехід, концепція Д. Коулмана, психологічний редуціонізм, структурний індивідуалізм.

Статья представляет реконструкцию концептуальных положений подхода Д. С. Коулмана в аспекте микро-макро перехода через критическую рецепцию его положений со стороны Й. Эльстера и Ч. Тилли. Автор утверждает, что структурный индивидуализм Д. Коулмана не имеет методологическим следствием психологический редуционизм.

Ключевые слова: микро-макро переход, концепция Д. Коулмана, психологический редуционизм, структурный индивидуализм.

В останні десятиліття розвиток соціологічного теоретизування здійснюється у

напрямку побудови різних версій синтезу, одна з прикметних спроб якою була завершена на межі 1980-1990-х років американським соціологом Джеймсом С. Коулманом, але тим не менше лишається мало артикульованою у вітчизняній соціологічній літературі. В Україні Д. Коулман є переважно цитованим у контексті досліджень соціального капіталу (О. Демків, Ю. Золотарьова, І. Терон), хоча це поняття носило для нього більш інструментальний характер [1, с. 162; 2, с. 64; 3, с. 200]. Підхід Д. Коулмана передбачав опору на не надто поширену в соціальних науках стратегію пояснення соціальних феноменів виходячи з рівня міжіндивідуальних взаємодій, тобто перехід від мікрорівня соціальних відносин до макрорівня. Підхід Д. Коулмана ставав об'єктом критики зі сторони як представників макро-, так і мікросоціологічного теоретизування, проте попередній розгляд аргументів опонентів дає підстави припустити, що вони містять логічні та епістемологічні прогалини. Тим не менше, розгляд підходу Д. Коулмана у зв'язку з цими аргументами може стати підґрунтям для більш виваженої оцінки слабких та сильних місць його концепції, що зумовлює **актуальність** звернення до аналізу його теоретичного доробку.

Умовно, всю множину критичної рецепції концептуальних положень Д. Коулмана, можна виокремити в два типи: 1) це критика в межах власне теорії раціонального вибору на яку він сам спирався, 2) критика з позицій теорій, які спираються на принципово інші методологічні засновки. У даній статті зупинемося на зауваженнях двох авторів, які репрезентують ці два типи критики положень Д. Коулмана – норвезького соціолога та філософа Й. Ельстера й американського соціолога, історика та економіста Ч. Тіллі. **Метою даної статті** є окреслити ключові концептуальні положення підходу Д. Коулмана в аспекті мікро-макро переходу через співвіднесення з критичними зауваженнями з боку опонентів Й. Ельстера та Ч. Тіллі. У даній статті фокусуємося на одному аспекті Коулманової концепції, прагнучи уточнення теоретичного бачення Д. Коулманом норм через аналіз зв'язку між мікро- та макровзаємодіями. Яким чином мікро-макро та макро-мікро переходи конституують такі соціальні відносини, що генерують норми та умови їх слідуванню. Цей аспект його концепції є чи не найбільш проблемним.

Д. Коулман пропонує дуже розгалужену класифікацію соціальних норм у зв'язку із низкою критеріїв. «Норма існує лише, коли інші переймають право контролю за дією актора» [4, р. 243]. Таким чином, норма не існує до тих пір, поки

індивідуальний актор зберігає за собою право виключного контролю за власними діями. Водночас, він не виключає процесу інтерналізації норм як елементу вищого рівня, що засвоюється внутрішньо для актора й надалі санкціонує його дії. Ці два принципово різні твердження, які співіснують в одному поясненні, постулюють онтологічну амбівалентність соціальних норм, які з одного боку будучи елементом макрорівня, можуть актуалізуватися в мережі взаємодії лише на мікрорівні. Умовно кажучи, про їхнє існування на макрорівні можна вести мову лише по проявам цих норм і утвердженнями ними санкціям на мікрорівні.

Але перш, ніж викласти його класифікацію норм, слід окреслити низку важливих понять – бенефіціари та об'єкти дії норм. Бенефіціари норми (“beneficiaries of norm”) – ті, хто одержує переваги від їхньої дії й таким чином бере на себе право контролю за діями інших і хто є також потенційним санкціонером норм. Поточними бенефіціарами норми можуть бути, як ті, хто її зніціював, так і ті, хто продовжують її виконання. Бенефіціари та об'єкти дії норм можуть, як співпадати, так і не співпадати. У своє чергу об'єкт дії норм (“target”, в іншому місці вживає термін “target actor”) – це, відповідно, ті актори хто стає об'єктом дії норми. Бенефіціари мають інтерес до норми, а об'єкти дії норм – інтерес до дії, яка би не підлягала модифікації через норму. В одних випадках бенефіціари та об'єкти дії норм можуть співпадати, в інших – ні. У випадку, коли вони співпадають, то такі норми Д. Коулман називає «зв'язними нормами» (“conjoint norms”), у протилежному випадку, коли бенефіціари та об'єкти дії норм – це різні актори, такі норми він пропонує називати «роз'єднаними» (“disjoint norms”) [4, р. 247]. Д. Коулман запозичує в якості прикладу конкретну ілюстрації з «Історії манер» Н. Еліаса, який демонстрував розвиток норм поведінки за столом у французьких провінціях, використовуючи для аналізу етикетні писання XVI-XVIII ст.. Н. Еліас демонструє, як норми, що спершу забороняли лише найбільш образливі дії за столом, перетворилися на ускладнену систему приписів, поєднаних із соціальним статусом особи, що досягали вершини свого прояву при дворі короля [4, р. 246]. Даний приклад актуалізує не лише конкретні питання як і чому норми стають дедалі більш ускладненими з часом, чому манери виявилися більш ускладненими в групах з вищим соціальним статусом, але й можуть бути прикладом як самоконтроль і слідування нормі здійснюються без чіткого зовнішнього примусу. Якщо інтерпретувати приклад Н. Еліаса в термінах

Д. Коулмана, то слідування нормі, що є вимогою статусу впливає із самоконтролю. Тобто, конкретна ситуація описана Н. Еліасом може тлумачитися як прояв «зв'язної норми», де бенефіціари та об'єкти дії норми співпадають.

Окрім того, він також виділяє проскриптивні (“proscriptive norms”) та прескриптивні (“prescriptive norms”) норми, де перші є нормами заборони, провідниками негативної реакції в системі, а другі – наказові, провідниками позитивної реакції на бажані форми дії. Конвенційні норми (“conventional norms”) інтерпретують як такі, що виникають поза організованим примусом, за відсутності конфлікту між індивідуальним і колективним інтересом, коли всі учасники взаємодії очікують взаємної відповідності їм. Сутнісні норми (“essential norms”) – коли конфлікт наявний й їхнє існування виправдане аби полегшити колективну дію. У конвенційних нормах угода утверджує напрям дії норми і початкова точка її може бути виразно довільною (наприклад, право- чи лівосторонній рух в своїй суті є довільним вибором, але подальша санкціонованість дії спирається на цю визначену довільність як стандарт). Сутнісні норми спираються на певні наперед задані підстави, де вибір фокальної дії не є однозначно довільним. Норми, супроводжувані потенційними вигодами чи санкціями, на думку Д. Коулмана, не є єдиним орієнтиром дії раціональних акторів, але вони впливають на оцінку витрат і вигод, які беруться ними до уваги при реалізації вибору. Саме тому Д. Коулман підводить норми під інструментально вживане поняття соціального капіталу, який розглядається у множині проявів (норми та зобов'язання можуть бути формами таких проявів), що властиві структурі зв'язків між акторами. Розглядаючи різні типи соціальних ресурсів, які здатні полегшувати як індивідуальні дії так і сприяти реалізації інтересів, Д. Коулман пропонує розглядати норми також як форму соціального капіталу.

Попри різноманіття типів норм про які веде мову Д. Коулман, в основі розрізнення лежить принцип означення в залежності від статусу актора та характеру дії. Тобто, Д. Коулман не намагається означувати норми через макрочинники, але розглядає їх як характеристики певних соціальних мереж. Д. Коулман намагається слідувати власній логіці, що передбачає відхід від аналізу норм «як даних» - так, як цим поняттям переважно оперують соціологи. «Поява норм до певної міри прототип мікро-макро переходу, оскільки процес має виникнути з індивідуальних дій, при тому, що сама собою норма є властивістю системного рівня, котра впливає на майбутні дії

індивідів, санкції...» [4, р. 244]. Мікро-макро поруч із макро-мікро переходом (“micro-to-macro transition”, “macro-to-micro transition”) – це ті два типи базових соціоструктурних зв’язків, що опинилися в центрі теоретичної моделі Д. Коулмана й, які графічно знайшли відображення у діаграмі Д. Коулмана, що одержала в соціальних науках метафоричну назву «човен Коулмана» (“Coleman’s boat”), оскільки зовні нагадує човен [5, р. 6; 7]. Два типи переходів відображають 1) вплив макроструктур на мікроструктури (сам Д. Коулман ілюструє це прикладом запозиченим із М. Вебера – протестантської релігійної доктрини на індивідуальні цінності) та 2) вплив мікроструктур на макроструктури (у його прикладі, економічної поведінки на піднесення капіталізму). Таким чином, у цій ідеально-типологічній схемі тісний зв’язок на мікрорівні цінностей та індивідуальної економічної поведінки визнається як чинник, що в підсумку може впливати на макроструктури, які втілює собою капіталізм. В узагальненому вигляді цю схему подають П. Гедстрьом та Ш. Стерн, де А – дії інших чи інші релевантні зовнішні умови (ланка протестантської доктрини у прикладі-ілюстрації Д. Коулмана), В – індивідуальні мотиви чи інші мотиви дії (“reasons” – цінності у прикладі), С – індивідуальні дії (економічна поведінка), D – соціальні результати (“social outcome” – капіталізм у прикладі). Дії інших впливають на індивідуальні мотиви, які провокують індивідуальні дії, що в сукупності з низкою додаткових чинників призводять до певних соціальних наслідків. Мікрорівень – це в першу чергу рівень індивідуальних мотивів та дій (В, С). Макрорівень – сукупність дій інших і соціальний результат (А, D) [6, р. 9].

Табл. 1. Макро- й мікрорівні: вплив релігійної доктрини на економічну організацію (ілюстрація Д. Коулмана)

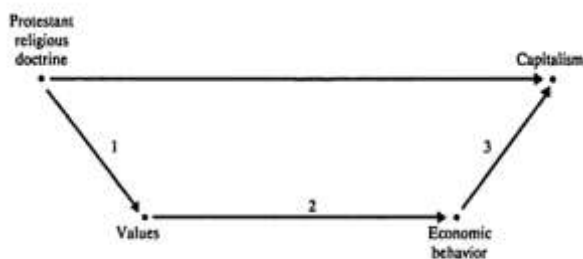

Figure 1.2. Macro- and micro-level propositions: effects of religious doctrine on economic organization.

Джерело: [4, р. 8].

Зв’язок макрофеноменів – протестантської доктрини та капіталізму опосередкований макро-мікро та мікро-макро переходами (1, 2, 3 – зв’язки), що не дає можливості застосовувати пряме макро-макро пояснення, уникаючи взаємодій конкретних акторів. Водночас, у прикладі Д. Коулмана цінності трансформуються під впливом макроструктур – нової релігійної доктрини. Це дає підстави багатьом дослідникам спадщини Д. Коулмана стверджувати, що все одно ключовим у його фокусі лишається рівень макро-мікро переходу. Макрорівень – базовий для Д. Коулмана, але він «абстракція», хоч і важлива. Актори займають певні позиції й вступають у відносини залежні від цих позицій, що результують як структурні ефекти, а не просто ефекти взаємодій. На думку Д. Літтла, «човен Коулмана» попри свою позірну простоту втілює конструктивну стратегію, оскільки макро-макро пояснення виглядає непереконливим. Макрооб’єкти мають «стабільні характеристики з поведінковими наслідками» (“behavioral consequences”). І значущість макроструктур, таким чином, може експлікуватися лише за подібними поведінковими наслідками. Якби на мікрорівні не було слідуванню таким зразкам, макрорівень був би чистою абстракцією, яка в дійсності нічого не пояснювала [7].

Й. Ельстер, який починав із більш класичної версії теорії раціонального вибору, що оперувала в якості ядрової в поясненні – інструментальною раціональністю, за приблизно двадцятиліття з кінця 1980-х до 2000-х років, еволюціонував¹ у сторону визнання необхідності розширити концептуальні межі інтерпретації раціональності й вийти за рамки інструменталізму. Ч. Тіллі здобув визнання серед соціальних науковців як макросоціолог, відомий працями в галузі соціології історії та міждисциплінарними дослідженнями покликаними поєднати історичне, економічне, політологічне та соціологічне знання. Якщо Й. Ельстер прагне ревіталізувати теорію раціонального вибору за рахунок відходу від оперування поняттям інструментальної раціональності, то Ч. Тіллі взагалі висловлює сумнів у доцільності будувати загальну соціологічну теорію з опорою на такі сумнівні, на його думку, методологічні засновки, які в принципі лишають за межами уваги широке коло проблем [8, р. 82]. Цю другу установку як критику розглядати досить проблематично, оскільки закиди Ч. Тіллі Д. Коулману носять

¹ На думку деяких дослідників, таких як П. Гедстрьом та Ш. Стерн, Й. Ельстер від початку проявляв таку двоїстість у власній концепції [6, р. 4].

епістемологічний характер – обидва дослідники виходять із відмінних епістемологічних засновків, які не піддаються однозначній та несуперечливій емпіричній верифікації в обох випадках. Ч. Тіллі позиції, котра розглядає соціальні феномени як такі, що обумовлені інтересами рішень індивідуальних акторів, протиставляє позицію, що існує такий рівень соціальних феноменів, які не лише не рефлексуються діючими суб'єктами, але й є автономними від них. Прагнення використати традиційне в соціологічній теорії об'єктивістсько-суб'єктивістське протиставлення, приводить Ч. Тіллі до виголошення іншого критичного зауваження на адресу концепції Д. Коулмана – «психологічного редукціонізму». Тезу останнього про два типи зв'язків актора та ресурсів, де актори або контролюють ресурси, або ж зацікавлені в них, і єдиний принцип дії (“single principle of action”) – максимізація реалізації інтересів, що призводить найчастіше до одного виду дій – обміну контролю над ресурсами чи явищами (“exchange of control... over resources or events”), він інтерпретує як таку, що втілює редукціоністську логіку. «Ці індивідуальні вибори – ментальні явища. Вони виникають всередині людської свідомості» [8, р. 85; 4, р. 37].

Аби краще збагнути зміст критичних зауважень Ч. Тіллі на адресу концепції Д. Коулмана, слід аналізувати їх у ширшому контексті його дослідницької діяльності. Подібно Д. Коулману, Ч. Тіллі також протягом власної наукової кар'єри звертався до проблематики колективної дії та значення спільнот і груп для досягнення цілей. Обговорюючи питання «чи діють спільноти?», Ч. Тіллі елімінує супровідне питання, яким чином організовані групи виникають і виходить з факту їхнього існування як даного. З опорою на такий засновок в принципі не постає проблема співвідношення індивідуальних та колективних дій. Методологічна деіндивідуалізація лише на руку Ч. Тіллі у захисті евристичності його підходу, котрий стверджує, що рівень колективної дії спільноти – це позитивна функція поточної її мобілізації, а одновимірною й соціально гомогенною спільнотою мобілізується з меншими ресурсними затратами, логічно підводить до позиції, що потенційно знижує інтерес до індивідуальної дії. На думку Ч. Тіллі, більшість колективних дій спільнот/ груп представляють собою претензії до інших груп і є об'єднанням ресурсів для досягнення спільних цілей. Індивідуальна спроможність розпоряджатися ресурсами, інституціоналізована в системі приватної власності, була на його думку революційною ідеєю XVII-XVIII ст.. Тож ринкову модель взаємодії він визнає вагомим, проте не

виключним орієнтиром для різних типів соціальних взаємодій. Тривала та ефективна колективна дія призводить до посилення потужності групи (“power of the group”), яку він тлумачить як граничний дохід-віддачу (“return”) від колективного використання ресурсів. Але згодом у своєму розгортанні вона стає причиною демобілізації групи, що знижує ефективність наступних колективних дій. Наприклад, менеджери успішної корпорації починають використовувати ефективні корпоративні зв'язки для власних цілей [9, р. 213-214, 216-217, 219]. Як бачимо, Ч. Тіллі описує індивідуальні вигоди в термінах демобілізації та дезінтеграції спільноти, не намагаючись їх використати в якості мотиву для творення груп, як це робить Д. Коулман, оскільки він виносить питання про виникнення соціальних груп «за дужки» власної теоретичної рефлексії.

Група не може провадити колективного контролю за ресурсами без певного типу соціальних відносин і мінімальної спільної ідентичності (“minimum of common identity”). Мобілізація – процес надбання колективного контролю за ресурсами, де важливою передумовою є однорідність спільноти. Ч. Тіллі виразно історизує контексту розгляду проблеми, наприклад, пов'язуючи піднесення нових соціальних груп з певними макропроцесами (скажімо, пропонуючи розглядати урбанізацію як чинник зниження вагомості традиційної спільноти як основи колективної дії) [9, р. 236]. На відміну від Д. Коулмана, який прагне аналізувати мікро-макро та макро-мікро переходи, Ч. Тіллі лишається більшою мірою в межах макро-макро пояснення, прагнучи тлумачити прояви великих соціальних феноменів через інші великі соціальні феномени.

На думку Й. Ельстера спроба теоретичного синтезу, запропонована Д. Коулманом у «Підставах соціальної теорії» у відношенні до пояснення функціонування соціальних норм, є «надто догматичною». Питання функціонування норм є одним із ключових у фокусі критики, позаяк норвезький дослідник стверджує, що Д. Коулман приділяє забагато уваги питанню їх ефективності, попри це не пропонуючи конструктивного теоретичного пояснення їх як таких і їхньої генези. Це обумовлено тим, що Д. Коулман копіює економічну логіку, прикладаючи її до соціологічної проблематики, «запозичуючи» цю хибу в К. Ерроу. Нобелівський лауреат американський економіст і політолог К. Ерроу, прагнучи раціонально обґрунтувати функціонування «безкорисливих» морально-етичних норм, апелював до компенсаторної

реакції соціальних груп на провал ринкових взаємодій [10, р. 297, 303]. Для людини корисно генерувати довіру одне до одного, оскільки за її браком, і при супровідному браку механізмів для оволодіння ресурсами, значно більше витрат покладається на механізми санкцій та альтернативних гарантій. Доповнюючи Д. Коулмана, Й. Ельстер поряд із нормами, які приносять користь усім і декому, виділяє норми, які не приносять користь нікому. Існування подібних норм і зумовлених ними санкцій, на його думку, концепція Д. Коулмана пояснити не може. Ілюструючи такий тип прикладом кровної помсти, Й. Ельстер вважає непереконливим пояснення за яким інститут кровної помсти виконує компенсаторну функцію в суспільстві [із інституційно слабкою розвиненою державою [10, р. 299-300]. Д. Коулман визнає можливість існування таких норм, але лише їх поза увагою. Оскільки справді пояснити їх функціонування спираючись на пояснення Д. Коулмана про норми, як такі, що творяться й підтримуються раціонально самозацікавленими діями індивідів в мережі добровільного обміну між собою, складно.

Підсумовуючи свою критику, Й. Ельстер стверджує, що «догматизм» Д. Коулмана обумовлений сприйняттям раціонального підґрунтя дії як самоочевидного. Перспективу розширення концептуального фокусу теорії раціонального вибору, вказаний автор вбачає в можливості включення в аналіз раціональності емотивних чинників. Цьому присвячені деякі його пізніші роботи 2000-х років, зокрема, на підставі курсу лекцій 2006-2007 р. р. у Collège de France, що був присвячений аналізу «безкорисливої дії» (“disinterested action”), що підважує дві ключові риси homo economicus у класичній формі: раціональність та корисливу мотивацію. Аналізуючи супровідні питання, кшталту чи є безкорислива дія в першу чергу індивідуальним або ж колективним феноменом, має вона в першу чергу психічну природу чи є продуктом обставин, розглядаючи різні кейси – від практики терористів-самогубців, міжгенерційної підтримки до прийняття консенсусних рішень у спільноті, стверджує, що безкорислива дія також раціональна, проте ця раціональність не є інструментальною, оскільки немає властивої інструментальній раціональності чіткої залежності між засобами та метою і сама мета, якщо й формулюється, то не в категоріях індивідуальної вигоди [праця доступна лише французькою, загальний огляд – 11]. Й. Ельстер пропонує тлумачити емоції в контексті індивідуальної дії як «гаранти угод та обіцянок», а саму ефективність соціальних норм «підкріплену емоціями ганьби та

презирства» як додаткового чинника [10, р. 301, детальніше про спробу врахування афективності в соціальній дії – 12].

Формування центрів влади й більш авторитетних акторів у мережі є наслідком не психічних схильностей, а структурних передумов неможливості автоматично агрегувати індивідуальні інтереси в колективний. Формування індивідуальних цілей, як і перебіг формально нерегульованих дискусій гіпотетично може відбуватися під впливом певних психологічних чинників, але формування більш впливових центрів та акторів є структурною передумовою її функціонування задля необхідності досягати будь-які цілі, незалежно від того, яким контекстом вони обумовлені чи чого стосуються. Там, де Ч. Тіллі бачить психологізм мова йде про структурний феномен. Позиція Ч. Тіллі про наперед задане існування соціальних груп і спільнот, неминуче призводить його до передзаданості існування норм. Саме від такої позиції намагається відійти Д. Коулман [4, р. 531]. Така ж позиція, але в більш софістичній формі властива й іншому критику – Й. Ельстеру, який стверджує, що будь-яка раціональна дія орієнтована на результат, на відміну від норми, яка існує автономно від спрямованості на ціль у часі, що дає підстави йому стверджувати, що нормативне регулювання та раціональний вибір – взаємно доповнюючі процеси у формуванні соціальної дії. Тож, і розглядатися вони мають окремо [13]. Цю автономність Й. Ельстер ілюструє нормами, що не приносять вигоди нікому про що говорилося вище. На противагу обом критикам, Д. Коулман, виходить із того, що функціонування ефективних норм пов'язано із реалізацією інтересів, самі ж норми є функцією їх агрегування в колективну дію.

Сприйняття методологічного індивідуалізму як засновку, що в підсумку веде до психологічного редуccionізму є досить поширеним методологічним непорозумінням у соціальних науках [14, р. 1-2]. На думку низки методологів науки і методологічний холізм, і методологічний індивідуалізм є «системними» підходами, різниця між якими має онтологічні та епістемологічні підстави, що тим не менше, ніяким чином не пов'язані із редуccionістським розумінням соціальної реальності. На думку Ф. Ді Йоріо, який розвиває позиції ключових апологетів методологічного індивідуалізму в соціальних науках (Ф. А. фон Гайєка, Л. фон Мізеса та К. Попера), психологічний редуccionізм передбачає зведення соціальних феноменів до ментальних індивідуальних властивостей, тоді як методологічний індивідуалізм не послуговується

такою стратегією. Номіналістське розуміння соціальної онтології передбачає розуміння інститутів як «стабільних систем взаємодій» [14, р. 13]. На думку Ф. Ді Йоріо така установка була властива методологічному індивідуалізму від часу виникнення його в межах просвітницької політичної та соціальної філософії. А. Сміт розглядав ринок через «правила взаємодій» (“rules of interactions”). Мова, право, гроші, етика, ринок можуть досліджуватися з позицій «структурної узгодженості» (“structural coherence” – термін Ф. А. фон Гайека) дій індивідуальних акторів, що не лише на думку прихильників цієї стратегії емпірично зручно, але й логічно. У 1990-2000-і роки як відповідь на критику з позицій холізму, в соціології набуло поширення компромісне формулювання – «структурний індивідуалізм», який відрізняється від класичного методологічного індивідуалізму тим, що не потребує зведення всіх проявів соціального процесу до індивідуальних дій, здійснюючи акцент на реляційних структурах, які виникають у процесі відносин індивідів. Сам Д. Коулман не вживав по відношенню до власної концепції терміну «структурний індивідуалізм», але *post factum* його зараховують до цієї пояснювальної стратегії, яка є своєрідною «парадигмою середньої основи» (“the middle ground paradigm”), що намагається розв’язати епістемологічні суперечності індивідуалізму та реалізму через синтез, який з одного боку визнає важливість індивідуальних поглядів і намірів, а з іншого виступає за посилення структурної епістемологічної складової у поясненні². Психологічний редукціонізм був більшою мірою властивий не стільки Д. Коулману, скільки його попереднику Д. Хомансу [15, р. 3]. Проте, як вже зазначалося, інтелектуальні джерела концепції Д. Коулмана ширші, ніж теорія обміну у версії Д. Хоманса.

Д. Коулман, що можливо не було очевидним для нього самого, фактично діє в напрямку поєднання рис холізму та індивідуалізму в методологічних засновках однієї концепції. Ранній період «дюркгаймівства» в 1950-60-х роках, до того, як він обрав теорію раціонального вибору в якості базової для себе теоретичної платформи, вочевидь також сприяв цьому [16, р.

292]. Незважаючи на прагнення відштовхуватися від індивідуальних дій³, концепція виникнення норм через обмін правами контролю за ресурсами чи явищами, не стільки суто індивідуалістична, скільки реляціоністська, вона вкорінена не в індивідуальну дію саму по собі, але в дію орієнтовану на врахування дій інших. Таким чином, вписуючись в пояснювальну схему раціональної соціальної дії, як вона була описана ще М. Вебером⁴. Розрізняючи індивідів як природних осіб та корпоративних акторів, Д. Коулман виділяє три типи базових соціальних відносин за суб’єкністю: 1) відносини між індивідами, 2) відносини між індивідами та корпоративними акторами та 3) відносини між корпоративними акторами [4, р. 546-548]. Не в усіх випадках стартові позиції акторів є рівноцінними, а норми конвенційними.

Реалізація відносин є наслідком домовленості чи готовності підкорятися в ситуації нерівного обміну, але принципова особливість Коулманової концепції в тому, що норми не стільки передують таким типам взаємодій, але стають їх наслідками. Принаймні, на рівні відносин індивідів. Особливість модерного суспільства в тому, що зростає міра юридичного регулювання різних сфер відносин, тож норми стають елементом системного рівня, але все одно в практиці конкретного цілепокладання і в контексті конкретних соціальних дій спрямованих на реалізацію певних інтересів, які передбачають обмін чи делегування прав контролю, виникають норми конкретні в своїй дієвості на мікрорівні. Що дає підстави говорити про «індивідуалістичний ухил», що його зберігає концепція норм Д. Коулмана. Існує рівень, де корпоративні актори

² Критики структурного індивідуалізму не торкатимемося. Деякі методологи соціально-наукового пізнання, стверджують, що він приймає невірні засновки від холізму щодо методологічного індивідуалізму, проте так чи інакше структурний індивідуалізм може розглядатися як варіант методологічного індивідуалізму.

³Значна частина його фундаментальної праці «Підстави соціальної теорії» написана з позицій дій індивідів як «природних осіб» (“natural persons”) і лише в передостанній четвертій частині він ставить питання про функціонування «корпоративних акторів» (“corporate actors”) – організацій як окремих суб’єктів соціальної дії.

⁴ Слід згадати хрестоматійну веберівську тезу про те, що не кожна дія є соціальною, вона є такою лише за умови орієнтації на інших [17, с. 37-38]. М. Вебер ілюструє це релігійною поведінкою, що може проявлятися у вигляді споглядання чи молитви – не будучи соціальною дією, або ж проявлятися у вигляді протистояння з іншими. Керована однотипними чинниками, дія може мати різні прояви. Психологічний фон для обох проявів, без сумніву наявний, але це не означає, що констеляція однотипних мотивів веде до наперед заданих наслідків. Тож, і психологічний фон не передбачає «автоматичного» пояснення певної дії чи явища.

існують автономно від індивідуальних. При такому типі взаємодій неможливо вести мову про чисту конвенційність, тож варто говорити про структурні позиції, які обумовлюють характер взаємодій.

Виключати вплив Д. Хоманса не можна, проте це не єдине джерело концептуальної схеми Д. Коулмана, що спирався також на досягнення економічної теорії, теорії ігор та класичну політичну й соціальну філософію, яка веде свій «родовід» від реляціоністських та індивідуалістичних просвітницьких моделей (від А. Сміта до Р. Нозіка). Інший аспект методологічного індивідуалізму – те, що усвідомлення певних інтересів та інші супровідні чинники індивідуальної соціальної дії далеко не завжди ведуть до передбачуваних результатів. Непередбачувані результати – це якраз те, що знижує вагу психологічно-редукціоністського пояснення, оскільки передбачає інтерес не тотожний наслідку, отож наслідок не може бути зведений до автономного індивідуального інтересу. Відсутність такої однозначної зумовленості призводить до посилення реляціоністської складової в поясненні.

Якщо спиратися на концепцію Д. Коулмана, то можна погодитися в онтологічному аспекті з твердженням Й. Ельстера про нормативне регулювання та раціональний вибір як автономні чинники дії, але не зробити таких же висновків, які підсумовує він – норми справді чітко не орієнтовані на результат індивідуальної дії, бо вони не є наслідком довільного індивідуального вибору, вони є наслідком певної конвенції, або довільної, або попередньо обумовленої додатковими чинниками. І, якщо норми варто справді, як наполягає Й. Ельстер, аналізувати інакше, ніж у контексті дії, тоді їх варто аналізувати в контексті взаємодій, що й робить Д. Коулман, але не виносити їх взагалі за межі дій і взаємодій.

Як не парадоксально, але до певної міри навіть у такій «індивідуалістичній» схемі, Д. Коулман лишається досить послідовним на рівні мікросоціології дюркгаймianцем, оскільки прагне пояснювати соціальні явища через їхні власні прояви, а не шукати підстав пояснення за межами цих явищ.

Підсумовуючи, слід зазначити, що розглянута нами критика концепції Д. Коулмана з двох взаємно протилежних теоретичних позицій робить принципово неможливою такий її варіант, який би давав можливість подолати цю критику в обох випадках: прийняття аргументів Й. Ельстера неодмінно призвело б до розмиття чи не всіх ключових концептуальних підстав у підході Д.

Коулмана, прийняття аргументів Ч. Тіллі призвело б до принципової неможливості враховувати афективний контекст дії, що його пропонує Й. Ельстер. Питання генези інтересу (не реалізації), первинності дії чи цінностей, якщо допустимим є таке формулювання, є субстанціоналістським, а не реляціоністським. Реляціоністська концепція Д. Коулмана не дає можливості відповідати на питання сформульовані у субстанціоналістській площині. І це свідчить не стільки про її евристичну непридатність, скільки про іншу парадигмальну ідентичність. Слід зауважити, що концептуальна критика має враховувати, що будь-яка парадигма не лише щось пояснює, але й щось замовчує. Парадигми задають окрім засновків також і способи постановки питань. Критика, що спирається на інші способи постановки питань не може вичерпно свідчити про евристичний потенціал тої теорії, що стала її об'єктом. З іншого боку слабким місцем концепції Д. Коулмана лишається залежність від традиційного поняття інструментальної раціональності, а також циклічна концепція норми, де норми що з одного боку генерується на мікрорівні, все ж залежні від чинників макровідносин, лишає широкий простір для маніпуляцій і творить зручну мішень для критики.

Література:

1. Демків О. Розвиток на основні напрямки мереженого аналізу / О. Демків // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 161-166.
2. Золотарева Ю. Право и социальный капитал в структурирование социальной действительности / Ю. Золотарева // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 73-76.
3. Терон І. Методична схема регіонального аналізу розвитку соціального капіталу / І. Терон // *Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право*. – 2011. – №2 – С. 200-207.
4. Coleman J. S. *Foundations of Social Theory* / J. S. Coleman. – Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, Belknap Press, 1994. – 994 p. + XVIII.
5. Demeulenaere P. *Introduction* / P. Demeulenaere // *Analytical Sociology and Social Mechanisms*, edit. by P. Demeulenaere. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011. – P. 1-30.

6. Hedstrom P., Stern C. Rational Choice and Sociology [Електронний ресурс] / P. Hedstrom, C. Stern // The New Palgrave Dictionary of Economics, edited by L. Blume and S. Durlauf. – Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 1-17. – Режим доступу: <http://www.nuffield.ox.ac.uk/users/hedstrom/rct.pdf>
7. Little D. Causal pathways through Coleman's boat [Електронний ресурс] / D. Little // Little D. Varieties of Social Explanation. – 2012. – Режим доступу: <http://understandingsociety.blogspot.com/2012/02/causal-pathways-through-colemans-boat.html>
8. Tilly C. James S. Coleman as a Guide to Social Research/ C. Tilly // The American Sociologist. – 1997. – №28. – P. 82-87.
9. Tilly C. Do Community Acts?/ C. Tilly // Sociological Inquiry. – 1973. – №43. – P. 209-240.
10. Elster J. Coleman on Social Norms / J. Elster // Revue française de sociologie. – 2003. – Vol. 44, №2. – P. 297-304.
11. Elster J. Indeterminacy of emotional mechanisms / J. Elster // Analytical Sociology and Social Mechanisms, edit. by P. Demeulenaere. – Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011. – P. 50-63.
12. Origgi G. The Possibility of Disinterested Action [Електронний ресурс] / G. Origgi // The Berlin Review of Books. – 2010. – Режим доступу: <http://berlinbooks.org/brb/2010/01/origgi-desinteressement/>
13. Lebron C. J. Jon Elster “The Cement of Society” [Електронний ресурс] / C. J. Lebron // Open Course Ware. Massachusetts Institute of Technology. – 1995. – P. 1-4. – Режим доступу: http://ocw.mit.edu/courses/political-science/17-960-foundations-of-political-science-fall-2004/assignments/elster_paper.pdf
14. Di Iorio F. Is Methodological Individualism a Reductionist Approach? [Електронний ресурс] / F. Di Iorio // Department of Economics New York University. – 2013. – P.1-31. – Режим доступу: <http://econ.as.nyu.edu/docs/IO/28044/DiIorio.pdf>
15. Scott J. Rational Choice Theory / J. Scott // Understanding Contemporary Society: Theories of the Present, edited by G. Browning, A. Halcli, F. Webster. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications Ltd., 2000. – P. 126-138.
16. Udehn L. Methodological Individualism: Background, History and Meaning / L. Udehn. – London, New York: Routledge, 2002. – 450 p.+ XIII.
17. Вебер М. Поняття соціальної дії / М. Вебер [пер. з нім. М. Кушніра] // Вебер М. Господарство і суспільство. – К.: Всесвіт, 2012. – С. 37-64.

■ УДК 364.442

■ ББК 65.272

■ **Євдокимова І. А.**

■ кандидат соціологічних наук, доцент кафедри
■ соціології управління та соціальної роботи
■ соціологічного факультету Харківського
■ національного університету імені В. Н. Каразіна
■ (Україна).

■ **ОЦІНЮВАННЯ ЯК ПРИКЛАДНЕ ■ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ**

■ *The review of theory and methodology of
■ evaluation as a type of applied researches of social
■ policy and some trends of evaluation development in
■ the world and in Ukraine are presented in the article.*

■ *A thesis that active development of
■ methodology and practice of evaluation of social
■ policy in different countries is grounded on the
■ demand to have the information about results and
■ process of social policy. It is also argued that in
■ becoming of evaluation researches the trend of
■ modern science is represented that consists in forming
■ of interdisciplinary researches. The tendencies in
■ developing of social policy evaluation in Ukraine are
■ distinguished in the article. It is stressed that
■ evaluation of social policy in modern Ukraine after
■ appearance of certain markers of hope on
■ development appeared before the risk of oblivion.*

■ *Keywords: social policy, social program,
■ evaluation and other.*

■ *В статтє представлен анализ оцєнивания
■ как особого типа прикладных исследований
■ социальной политики, а также тенденций
■ развития оцєнивания в мире и в Украине.
■ Обоснован тезис о том, что активное развитие
■ методологии и практики оцєнивания социальной
■ политики в разных странах мира является
■ ответом на рост спроса на информацию
■ относительно результатов и процесса
■ осуществления социальной политики. В
■ становлении оцєночных исследований
■ отображается также характерная для
■ современной науки тенденция
■ междисциплинарных исследований.
■ Подчеркивается, что оцєнивание социальной
■ политики в современной Украине после появления
■ определенных маркеров надежды на развитие
■ оказалось перед риском забвения.*

■ © Євдокимова І. А., 2015

*Ключевые слова: социальная политика,
социальная программа, оценивание и др.*

У статті представлено аналіз оцінювання як особливого типу прикладних досліджень соціальної політики, а також тенденцій розвитку оцінювання у світі та в Україні. Обґрунтовано тезу про те, що активний розвиток методології та практики оцінювання соціальної політики в різних країнах світу є відповіддю на зростання попиту на інформацію відносно результатів і процесу здійснення соціальної політики. У становленні оцінних досліджень відображається притаманна для розвитку сучасної науки тенденція міждисциплінарних досліджень. Підкреслено, що оцінювання соціальної політики в сучасній Україні після з'явлення певних маркерів надії на розвиток опинилося перед ризиком забуття.

*Ключові слова: соціальна політика,
соціальна програма, оцінювання та ін.*

В умовах суспільного реформування особливого значення набуває реалізація ефективних заходів з боку суб'єктів політики у відповідності з поставленою метою та наявними ресурсами. Від цього залежать перспективи розвитку суспільства, соціальних груп та окремих людей. Тому вкрай актуальним стає оцінювання соціальної політики. Незважаючи на актуальність, оцінювання соціальної політики в Україні не отримало значного розвитку в попередні роки, а тенденції розвитку українського суспільства взагалі ставлять під сумнів можливості його запровадження в сучасних умовах. На наш погляд, це є не тільки наслідком складної соціально-економічної та політичної ситуації, що склалася в українському суспільстві, а й певного зневажливого ставлення до наукового супроводу та наукового забезпечення політичної діяльності, яке виникло ще в попередні роки та в сучасних умовах набуває досить загрозливого вигляду. Все це може призвести до реалізації неефективних заходів з боку політиків та витрачання обмежених фінансових ресурсів, а також до відповідної реакції з боку суспільства. Тому актуальним є донесення до суб'єктів соціально-політичного життя інформації щодо важливості оцінювання політики, запровадження відповідних досліджень, розробка методології їх проведення тощо. Аналізу цих питань присвячені роботи О. М. Балакіревої, О. О. Яременко, М. Лендєл та ін. Серед публікацій закордонних авторів слід відзначити роботи П. Спікера, К. Г. Вайс, Л. Пала, М. Петтона, О. Кузьміна, П.В. Романова, О. Р. Ярської-Смирнової та ін.

Мета статті – надати огляд особливостей оцінювання як особливого типу прикладних досліджень соціальної політики, а також проаналізувати тенденції розвитку оцінювання в світі та в Україні.

Невід'ємною частиною розробки та здійснення соціальної політики в кожному суспільстві повинно бути її наукове забезпечення або комплекс спеціально організованих заходів, спрямованих на всебічне застосування наукового підходу до її розробки та реалізації. Складовою частиною наукового забезпечення соціальної політики є науковий супровід або наукова діяльність, яка являє собою багатосторонній процес із використання наукових методів збору, обробки, систематизації, аналізу і узагальнення даних стосовно цілей, завдань, об'єктів, теоретичної основи, ресурсів, процесів, результатів соціальної політики тощо. Оскільки зміст діяльності відрізняється на етапі розробки і реалізації соціальної політики, так само відрізняється зміст наукового супроводу на цих етапах. Відповідно можна виокремлювати науковий супровід на етапі розробки соціальної політики та науковий супровід на етапі її здійснення. Науковий супровід соціальної політики на етапі її розробки може включати багато різних напрямів діяльності, пов'язаних із аналізом соціальної проблеми, визначенням цілей та завдань соціальної політики, її результатів, вибором об'єкту, визначенням теорії політики, обґрунтуванням видів діяльності, обґрунтуванням ресурсів, потрібних для реалізації соціальної політики тощо. На етапі реалізації соціальної політики важливого значення набувають дослідження змін в стані об'єкту, його відповідність очікуваним результатам, процес здійснення соціальної політики тощо.

Науковий супровід соціальної політики може виступати в формі різних типів прикладних досліджень соціальної політики, а саме: соціального моніторингу, соціального інспектування, соціального аудиту, соціального обстеження, оцінювання тощо. Кожний з цих типів досліджень набуває особливої актуальності на різних етапах соціально-політичного процесу. Так, наприклад, на етапі розробки соціальної політики особливого значення набуває, наприклад, соціальна діагностика. На етапі реалізації соціальної політики актуальними є моніторинг, соціальний аудит, оцінювання процесу тощо. Після завершення реалізації соціальної політики важливим є оцінювання її результатів.

Поняття "оцінювання" в науці носить дискусійний характер. Так, наприклад, з точки зору М. Скривена, оцінювання - це, передусім,

експертиза цінності соціальної політики. А. Сухман запропонував термін "дослідження для оцінки", щоб підкреслити різницю між повсякденними судженнями про цінність чогонебудь і професійною оцінкою. Дослідження для оцінки, з його точки зору, включає використання науково-дослідних методів і прийомів. Таким чином, для А. Сухмана оцінка соціальної політики - це, передусім, наукове дослідження її цінності. Деякі вчені розширили значення терміну "оцінювання", додавши до нього такий аспект, як мета. Одним з прибічників такого визначення є К. Вайс. Сутнісною характеристикою оцінювання, з її точки зору, є наявність мети, пов'язаної з вдосконаленням соціальної політики. Саме такий підхід до визначення сутності оцінювання одержав найбільше поширення серед значної кількості західних науковців. Відповідно, оцінювання соціальної політики може бути визначено як «систематична оцінка операцій та/або результатів програми або політики в порівнянні з комплексом явних і неявних стандартів, з метою вдосконалення програми або політики» [1, с. 25].

Об'єктом оцінювання є соціальна політика та її окремі елементи (соціальні програми, проекти, інструменти). Визначення цих понять має в сучасній науці дискусійний характер. З нашої точки зору, соціальну політику продуктивно розглядати в трьох аспектах: як практичну діяльність, як науку та як навчальну дисципліну. Об'єктом оцінювання в першу чергу стає соціальна політика як практична діяльність. Останню можна визначити як діяльність держави та інших суб'єктів суспільства, яка спрямована на забезпечення оптимального функціонування та розвитку соціальної сфери та вирішення соціальних проблем. Однак неможливо також заперечувати, що в інших аспектах свого існування соціальна політика не може виступити в якості об'єкта оцінювального дослідження.

Соціальна політика в цілому досить рідко стає безпосереднім об'єктом оцінювання. Частіше об'єктом оцінювання стають соціальні програми. З одного боку, соціальні програми займають важливе місце в структурі соціальної політики, оскільки вони є комплексним інструментом соціальної політики. З іншого боку, саме завдяки соціальним програмам соціальна політика набуває більш конкретний вигляд для громадськості, стає орієнтиром для діяльності суб'єктів соціального управління.

Оцінювання може бути зосереджене або на процесі реалізації, або на результатах реалізації соціальної політики/програми. Таким чином, предметом оцінювання соціальної політики/програм найчастіше виступають результати

соціальної політики/програми або процес реалізації соціальної політики/програми.

Оцінювання має багато спільного з іншими науковими дослідженнями. Під час проведення оцінювання застосовуються ті ж самі підходи, принципи, методи, що й у інших соціальних дослідженнях. Специфіку оцінювання визначає не його предмет, принципи та методи, а наміри та цілі його проведення. Головна ціль оцінювання, як вже відзначалося, полягає в удосконаленні соціальної політики/програми. Тобто, оцінювання є суто прикладним дослідженням, спрямованим на вдосконалення соціальної політики/програми. На думку К. Вайс, відзнаками оцінювання є також й те, що, на відміну від інших досліджень, у ньому завжди присутнє порівняння того «що маємо» з явними чи неявними стандартами; завдання дослідження з оцінювання завжди випливають з проблем, що турбують коло причетних до соціальної політики/програми людей (виконавці, цільові групи тощо), а не обираються дослідником самостійно. Крім того, результати оцінювання досить часто залишаються неопублікованими, на відміну від інших досліджень.

До основних функцій оцінювання соціальної політики/програм можна віднести, принаймні, три наступні: по-перше, це вдосконалення соціальної політики/програм; по-друге, підвищення раціональності рішень суб'єктів соціального управління; по-третє, поліпшення суспільства, хоча й непрямим шляхом.

З нашої точки зору виникнення та активний розвиток оцінювання соціальної політики відображає одну з тенденцій розвитку сучасної науки, яка полягає в формуванні міждисциплінарних систем знань та досліджень. Можна погодитися з Т. В. Азаровою та Л. К. Абрамовим, що фахівець з оцінювання повинен «мати певну систему професійних знань, умінь і навичок. Фундамент підготовленості до оцінки програм і проектів становлять соціальні науки: соціологія, економіка, політологія, менеджмент. Непогано, якщо фахівець має знання в області бухгалтерського обліку й фінансового аудита, які він може використати як інструмент для одержання даних про витрати, передбачені проектною діяльністю. Аналізуючи програми і проекти, необхідно чітко уявляти стан справ у державному секторі, а також вивчити специфіку діяльності НДО. До числа спеціальних вмінь і навичок у першу чергу варто віднести володіння методами соціологічного дослідження й математичної статистики, користування комп'ютером. Важливі й такі психологічні якості, як комунікабельність, спостережливість,

критичність мислення, аналітичні здібності, розвинена мова» [2, с.38-39].

Оцінювання є відносно новим напрямом дослідницької діяльності. Перші спроби реалізації соціальної політики не супроводжувалися її оцінюванням, оскільки заздалегідь вважалося, що пропонувані заходи забезпечують рішення соціальних проблем. Вперше систематично оцінювати результати політики почали в системі охорони здоров'я та освіти в 20-30-ті роки 20 століття. А в середині 20-го століття починається етап інституціоналізації оцінювальних досліджень. Деякі дослідники говорять у зв'язку з цим про три хвилі розвитку оцінювальних досліджень на Заході [3]. Перша хвиля (1960-1970-ті рр.) характеризувалася активним впровадженням програмно-проектного та оцінювального підходу в соціальну політику. Оцінювальні дослідження в цей період були спрямовані перш за все на обґрунтування та підвищення ефективності соціальної політики. Другу хвилю (1970-ті - кінець 1980-х рр.) іноді називають "періодом скорочень", оскільки вона була пов'язана з прагненням до економії ресурсів у період економічної кризи. Головну мету оцінювальних досліджень у цей період більшість дослідників та політиків бачили в тому, щоб виявити та скоротити неефективну соціальну політику/програми. Прибічниками оцінки в цей період стають навіть ті, хто відносився до неї скептично в попередні роки. Третя хвиля (кінець 1980-х - початок 2000 рр.). Цей період пов'язаний з проведенням адміністративної реформи в ряді держав і впровадженням в державне управління ринкових принципів та механізмів, які раніше використовувалися лише в організаціях бізнес-сектору. В цей період оцінювання в деяких країнах закріплюється законодавчо як важлива складова державного управління. Як відзначає Ж. Кенел, у цей період у всьому світі також зростає попит на оцінні дослідження та набирає силу рух за професіоналізацію оцінної діяльності. З точки зору вченого, професіоналізація - це визначення суттєвих характеристик професії та надання їй відповідного статусу, створення цеху людей, зайнятих однією тією діяльністю [4]. У контексті руху за професіоналізацію в світі створюються національні, регіональні та міжнародні асоціації та мережі оцінювачів. В 2003 році національними та регіональними організаціями та мережами оцінювання була заснована Міжнародна організація співпраці в області оцінки (МОСОО).

В Україні з другої половини 1990-х рр. відбувається становлення оцінної діяльності, перш за все, завдяки діяльності міжнародних організацій, які впроваджували програми

технічної допомоги, та недержавних організацій, які активно співпрацювали з міжнародними благодійними організаціями і першими зіткнулися з необхідністю оцінки своєї діяльності. Саме в кінці 1990-х рр. проводять перші конференції і семінари з оцінки програм, проектів за участю зарубіжних фахівців. У цілому можна говорити про те, що культура оцінювання соціальної політики у нас тільки починає формуватися. Одним з чинників розвитку оцінювання в Україні стало також створення в 2011 році Української асоціації оцінювання. Серед позитивних тенденцій попередніх років можна також було б відзначити запровадження Постановою Кабінету Міністрів №554, яка й досі є чинною, проведення на постійній основі моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення. До програм, які підлягають моніторингу та оцінюванню було віднесено наступні: допомога при народженні дитини, допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, допомога на дітей одиноким матерям, допомога при усиновленні дитини, допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива. В той же час не слід й перебільшувати значення цієї постанови, тому що здійснення відповідних заходів носило здебільшого формальний характер [7].

Взагалі, на наш погляд, оцінювання соціальної політики в сучасній Україні після з'явлення певних маркерів надії на розвиток опинилося перед ризиком забуття. В той же час активний розвиток методології та практики оцінювання соціальної політики в різних країнах світу є відповіддю на зростання попиту на інформацію щодо результатів та процесу здійснення соціальної політики та відображає одну з провідних тенденцій розвитку сучасної соціальної політики та науки.

Література

1. Вайс К. Оцінювання: Методи дослідження програм та політики / Керол Г. Вайс; [пер. з англ. Р. Ткачука та М. Корчинської]. – К.: Основи, 2000. – 671 с.
2. Азарова Т.В., Абрамов Л.К. Технологія оцінки соціальних програм та проектів / Т.В. Азарова, Л.К. Абрамов. - Кіровоград, ІСКМ, 2007. – С. 38-39.
3. Автономов А.С., Хананашвили Н.Л. Оценка в социальном проектировании. Методическое пособие / Под общ. Ред. А.С. Автономова. – М.: Национальная Ассоциация благотворительных организаций, 2010. – С. 119-126.
4. Кенел Ж. Профессионализация оценки / Жан Кенел // Оценка программ: методология и практика / [Салливан О., Кошелева Н.А., Пэттон М. и др.]; под ред. А. И. Кузьмина, Р. О. Салливан, Н. А. Кошелевой. – М.: Издательство «Престо-РК», 2009. – С. 326-332.
5. Прескилл Х., Торрес Р. Т. Обучение как один из аспектов использования оценки [Электронный ресурс] / Х. Прескилл, Р. Т. Торрес // Международная Сеть «Оценка Программ». – Режим доступа: www.ipen21.org
6. Пэттон М. Будущее оценки / М. Пэттон // Оценка программ: методология и практика / [Салливан О., Кошелева Н.А., Пэттон М. и др.]; под ред. А. И. Кузьмина, Р. О. Салливан, Н. А. Кошелевой. – М. : Издательство «Престо-РК», 2009. – С. 362-377.
7. Про проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення. Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 554 від 20 червня 2012 року [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/554-2012-n#n18>

УДК 316.354:303.823.2

Яковенко Т. В.

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління і соціальної роботи соціологічного факультета Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

ПРИМЕНЕНИЕ SWOT-АНАЛИЗА ПРИ СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

In this article the authors prove the necessity of noncommercial organizations' activity strategic planning and outline its specificity. They offer the most successful, from the point of view of the author, strategic planning models in noncommercial sphere of activity. The factors of the NCO's adaptation to conditions of an environment are analyzed, outlining the ways to overcome a complexity and use a favorable situations. The special attention is paid to the SWOT - analysis - a basis of strategic planning.

В статті обґрунтовується необхідність стратегічного планування діяльності некомерційних організацій, окреслюється його специфіка. Пропонуються найбільш вдалі, з точки зору автора, моделі стратегічного планування у некомерційній сфері діяльності. Аналізуються фактори пристосування НКО до умов оточуючого середовища, окреслюються заходи щодо подолання складнощів та використання вигідних ситуацій. Особлива увага приділяється SWOT - аналізу як основі стратегічного планування.

Главной задачей управления является установление баланса интересов различных социальных институтов и групп людей, заинтересованных в функционировании организации и влияющих на содержание и характер ее деятельности. Именно этот баланс интересов и формирует миссию организации, являющуюся частью процесса стратегического управления.

Для нашей страны развитие социального сектора всегда было монопольной прерогативой государства, но сейчас, деятельность именно негосударственных организаций (НГО) определяет развитие гражданского общества и имеет своей целью как досуговую деятельность, так и оказание различного рода социальных услуг населению.

Но развитие и применение знаний, связанных с социальной деятельностью протекает довольно вяло, как правило, руководители НГО не имеют профессиональной подготовки в этой сфере и предпочитают действовать наугад. Это – одна из причин неравномерного развития общественных организаций, слабой информированности и поддержки со стороны общественности [14, с. 64].

В сфере неприбыльного сектора, где миссии организаций часто чрезвычайно размыты и определяются, как служение пользе общества, необходимость стратегического управления и планирования ставится под сомнение некоторыми руководителями. Подобные сомнения вызваны, главным образом, попытками механического переноса методов управления и планирования деятельности коммерческих предприятий, где главным критерием является получение прибыли, на деятельность неприбыльных организаций. В неправительственной общественной организации процесс планирования и реализации плана осложняется еще и тем, что, как правило, не существует четкой системы распределения полномочий и иерархии статусов [11, с. 22]. Чаще всего, такие организации возникают как группы активистов, и лишь потом приобретают организационное оформление, а составление устава, плана развития происходит уже после осуществления определенных проектов, мероприятий, в которых очень сложно обозначить степень участия каждого из членов организации. В этом случае, при отсутствии определенности в вопросе целей и специфики деятельности, сложно говорить не только об успешности деятельности организации, но и про ее будущее [3, с. 5].

Еще одной трудностью является определение критериев успеха и оценка стратегий. Для некоммерческой организации, успех не только сложно измерить, а и определить. Каждая организация имеет свой взгляд на успешность своего функционирования. Критериями успешности деятельности могут выступать годовой бюджет, количество клиентов, реакция в средствах массовой информации, позитивная коммуникация, стабильный, положительный имидж и известность организации [10, с. 45].

Важнейшей составляющей стратегического управления является стратегическое планирование. Реализация стратегического плана предполагает в первую очередь создание организационной культуры, позволяющей реализовать стратегию, создание систем мотивирования и организации труда и т.п. Однако, как отмечает О.С. Виханский "... организация в принципе не сможет перейти к

стратегическому управлению, если у нее создана пусть даже и очень хорошая подсистема стратегического планирования, но при этом нет предпосылок или возможностей для выполнения стратегии.”[2, с.39].

Выбор стратегии, ее реализация составляют основное содержание стратегического управления. При этом под стратегией мы предлагаем понимать – долгосрочное качественно определенное направление развития организации, касающееся сфер ее деятельности, внутриорганизационных отношений, положения во внешней среде, позволяющее организации достичь цели. Стратегия формулируется и определяется высшим руководством (или специалистом, приглашенным высшими должностными лицами организации), но ее реализация предусматривает участие всех уровней руководства.

Процесс планирования в некоммерческой организации – это первичный этап жизнедеятельности организации. Оно является единственным способом, чтобы определить цель, программы, бюджет и источники поддержки. Путем планирования руководство стремится установить основные направления своих усилий и принятия решений, что обеспечит общность цели для всех членов организации.

Стратегический план должен представлять интересы всей организации, а не отдельных ее членов и быть разработан таким образом, чтобы не только сохранять целостность на протяжении длительных периодов времени, но и быть достаточно гибким, оставляя возможность модификации и переориентирования, в случае необходимости.

Первым и главным шагом в осуществлении стратегического планирования является определение миссии как обобщенной цели организации, объединяющей все направления ее деятельности.

Без определения миссии в качестве ориентира, руководители использовали бы как основу для принятия решений только собственные индивидуальные ценности. Результатом могло бы быть только рассосредоточение усилий, а не единство цели, что имеет существенное значение для успеха организации. Например, в Харькове существует достаточное количество некоммерческих организаций, таких как Ассоциация женщин Харьковщины «Берегиня», «Надежда», кредитный союз «Женская взаимопомощь», Харьковский городской женский фонд, которые указывают целью своей деятельности помощь женщинам [3, с. 128-129]. По сути, эти организации не являются

конкурирующими, так как объединены общим руководством. Но можно заметить, что их деятельность стала гораздо эффективней, когда произошло четкое структурное разделение их деятельности – “Надежда” стала оказывать помощь женщинам, страдающим от насилия в семье, “Кредитный союз” – женщинам-предпринимателям, а в Харьковском городском женском фонде работала общественная приемная и юридическая служба. Примером миссии организации может быть «способствование становлению гражданского общества на Украине путем развития инфраструктуры третьего сектора через оказание разноплановой помощи общественным организациям».

Следующим шагом в осуществлении стратегического планирования является: для начинающих свою деятельность организаций – определение сферы деятельности, оценка ситуации в некоммерческой среде, изучение ее специфики; для давно существующих общественных организаций - анализ пройденного пути, определение этапа развития, оценка корпоративной культуры, ее приоритетов, планирование или корректировка уже существующих планов.

Анализ сильных и слабых сторон организации – это шаг в планировании, позволяющий конкретизировать, выявить новые реальные возможности организации.

Выявление проблем и анализ окружающей среды организации – один из важнейших этапов планирования. Организация может оказаться в тяжелом положении, если не будут учтены факторы внешней среды, которые можно оценить минимум по трем основным параметрам [5, с. 68]: изменения, которые влияют на различные аспекты текущей стратегии; факторы, угрожающие текущей стратегии организации; факторы, обеспечивающие достижение общеорганизационных целей.

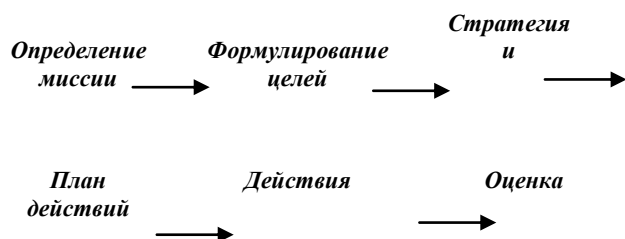
Анализ окружения должен включать исследование политических, социальных, экономических, культурных и других факторов, которые могут изменить организационные приоритеты и направление развития.

Необходима разработка конкретных мер для достижения цели, с указанием исполнителей и сроков выполнения. Иногда, определяются источники средств для реализации определенных программ. Следует отметить, что предпочтительней иметь несколько потенциальных источников финансирования, так как, в нынешних условиях неприбыльным организациям сложно рассчитывать на оказание постоянной материальной помощи. Подобная

“страховка” снижает риск для организации остаться без средств вообще.

Разработка долгосрочного плана, и прогнозирование развития завершает процесс стратегического планирования. Это, так называемое, создание образа будущего организации.

Организация может следовать различным моделям планирования. Так, традиционная модель

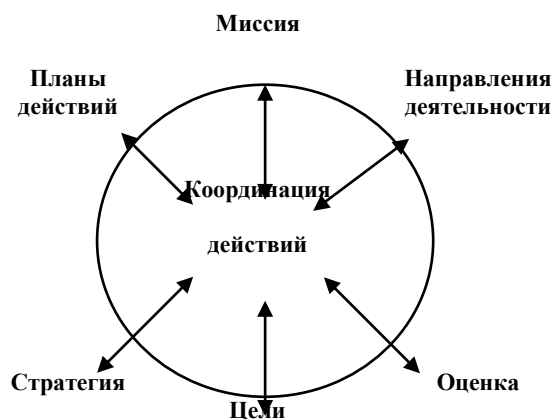

планирования, имеющая одновекторную направленность, может быть представлена следующим образом:

Подобная линейность действий чревата отсутствием гибкости и, как следствие, возможности корректировок при изменениях в окружающей среде. Использование линейной модели можно рекомендовать в определенных случаях, только формирующимся некоммерческим организациям, с небольшим количеством персонала и при условии, что миссия организации является узко специфичной, или же, когда бюджет организации очень невелик и допускает реализацию только одного проекта (случай, довольно типичный для отечественных НКО).

Интегративная модель более перспективна (особенно для НГО). В ней в меньшей степени акцент делается на последовательность шагов, которую можно предусмотреть, и большее внимание уделяется построению взаимосвязи всех компонентов модели планирования, и необходимости и/или возможности их корректировки, в соответствии с изменениями в окружении. Такая модель планирования предполагает постоянный сбор и анализ информации. Это – функция координатора действий, который собирает информацию и передает ее на “периметр”, где осуществляется реализация конкретных заданий, что позволяет достаточно быстро реагировать на какие-либо изменения.

Визуально такая модель может быть изображена в виде “колеса”.

Постоянная координация действий, образно говоря, дает возможность “колесу” двигаться вперед.

Применение интегративной модели для НГО может быть перспективным в тех случаях, когда организация является достаточно бюджетной и многочисленной, а так же при одновременной реализации нескольких социальных проектов, в рамках довольно широкой миссии организации. Логично применять эту модель и на этапе, когда организация из неформальной группы активистов становится формальным юридическим лицом. Как правило, в подобной ситуации существует несколько лидеров, каждый из которых обладает сильными сторонами, наличие роли координатора помогает более эффективно распределить полномочия между ними, избежать конфликтов и рассогласования интересов среди активистов организации.

Оценка стратегии проводится путем сравнения результатов работы с целями. В процессе оценки используется механизм обратной связи, обеспечивающий возможность корректировки. Процесс оценки должен охватывать все уровни организации, проводится системно и непрерывно. Должна учитываться совместимость стратегии с внутренними возможностями организации, количество ресурсов для реализации стратегии, внешние факторы и потенциальные возможности.

В процессе оценки может быть использован комплекс (количественных и качественных) критериев [6, с.382].

*Критерии оценки деятельности
организации*

Количественные	Качественные
Численность организации	Профессиональность кадров
Объем бюджета	Структура бюджета
Количество проектов	Часть самофинансирования
Публикации в СМИ	Информированность общественности
	Авторитет
	Признание
Количество клиентов	Структура клиентов
	Удовлетворение клиентов
Количество партнеров	Структура партнеров
	Формы сотрудничества
Другие специфические критерии для данной сферы деятельности	

Серьезным подспорьем в формировании стратегии некоммерческих организаций может служить SWOT-анализ (английская аббревиатура, которая состоит из первых букв слов Strengths (сильные стороны), Weakness (слабые стороны), Opportunities (возможности) и Threats (угрозы). Он представляет собой новый и достаточно перспективный способ определить место общественной организации на рынке услуг и в ряду организаций такого рода, прогнозировать ее развитие в будущем. Применение SWOT-анализа позволит выявить сильные и слабые стороны организации, обозначить потенциальные возможности и препятствия.

SWOT-анализ начинается с анализа сильных и слабых сторон, которые касаются внутриорганизационных аспектов. Сильная сторона деятельности характеризуется успешной работой и тем, какие методы при этом используются. Слабые стороны могут включать как сложности, которые касаются всех организаций, работающих в этом направлении, так и ситуации, специфические только для данной организации. При этом анализируются все основные компоненты внутренней ситуации в НКО: история, финансовая стабильность, пожертвования и гранты, бюджеты различных программ и отделов, уровень обслуживания клиентов, способности, проведение программ, успехи, неудачи.

Особое внимание уделяется организационным проблемам, которые непосредственно касаются миссии, обозначаются аспекты, которые будут наиболее значимыми и критическими для дальнейшего развития общественной организации.

Возможности, как часть SWOT-анализа, требуют детального исследования внешних факторов, которые влияют на деятельность организации. Очень часто возможности буквально “стучат в двери”, а им никто не “открывает”. SWOT-анализ поможет организации их увидеть. Для большинства некоммерческих организаций целесообразно применять такую модель SWOT-анализа, которая не является обширным исследованием рынка, но обеспечивает более целостное восприятие и проработку концепции организации. С точки зрения оценки возможностей и угроз анализу подлежат: деятельность клиентов, конкурентов и значимого окружения, социальные, культурные, экономические, политические факторы, которые влияют на НКО. Особо выделяются те угрозы, которые могут явиться критическими для дальнейшего развития организации, и выделяется ряд возможностей, которыми желательно воспользоваться в ближайшее время.

Целесообразен анализ окружения, который предполагает: составление перечня существующих и потенциальных конкурентов, определение предмета конкуренции, обозначение относительных преимуществ и недостатков организации по сравнению с конкурентами (идеи, опыт, качество, специфичность услуг, имидж и т.д.). Возможные союзники исследуются с точки зрения путей, позволяющих с их помощью усилить позицию, например, объединиться с какой-либо из организаций, лицом или группой, разработать совместные проекты, создать сеть организаций и т.д.

Последним этапом при проведении SWOT-анализа является определение возможных критических моментов для организации, с которыми она может столкнуться в ближайшее время и разработка рекомендаций для выхода из потенциальных кризисных ситуаций. Учитывая их в дальнейшей деятельности, можно определить желаемую линию поведения, которая не нарушила бы стратегического плана, или способствовала лишь частичной его корректировке, а не полному отказу от выбранной стратегии или миссии организации.

Проводя SWOT-анализ и разрабатывая на его основе стратегию общественной организации, исследуя внешнюю среду, следует учитывать и отечественную специфику, выражающуюся в «давлении» органов государственной власти, которые вопреки названию (негосударственные общественные организации), оказывают огромное влияние на них, слабого освещения деятельности НГО в средствах массовой информации и низкого интереса общественности.

По нашему мнению, использование новых прогрессивных методов анализа деятельности общественных организаций позволит осуществить более эффективное управление, объективное стратегическое планирование и прогнозирование.

Литература

1. Андреев С.Н. Основы некоммерческого маркетинга / Андреев С.Н., Мельниченко Л.Н. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 256 с.
2. Виханский О.С. Стратегическое управление. / Виханский О.С. — М.: Гардарики, 2002.— 296 с.
3. Довідник українських неурядових організацій захисту прав та інтересів громадян / Упоряд. О. І. Сидоренко. — К. : Центр інновацій та розвитку, 1999. —176 с.
4. Интернет-портал “Харьков Социальный”. Режим доступа: WWW.SOCIAL.KHARKOV.UA
5. Котлер Ф. Стратегический маркетинг некоммерческих организаций / Ф. Котлер, А.Р. Андреасен. — изд-е 6-е. — Ростов н/Д: Феникс, 2007. — 854 с.
6. Кортленд Б. Современная реклама. Глава 12, 18. / Кортленд Бове, Уильям Арнс. — М. : Изд. дом «Довгань», 1995 — 661 с.
7. Кредитный союз «Женская взаимопомощь». Официальный сайт общественной организации. Режим доступа: <http://wmh.naksu.org/index.php?id=25>
8. Мексон М. Основы менеджмента./ Мексон М., Альберт А., Хедоури Ф — М.: Дело, 1998. — 459 с.
9. Неурядові організації та їх вплив на процес формування жіночої політики. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.su/book_z1088_page_25.html
10. Ольга Алексеева. Третий сектор или благотворительность для “чайников”. — М.. ВВС МРН, 1997. —267 с.
11. Рынок социальных услуг Харькова. / [ХООО “Ассоциация развития громад”]/. - Харьков, 2009. - 118 с.
12. Стратегічне планування діяльності НДО. Азарова Т.В., Абрамов Л.К. — ЦПТІ, Кіровоград, 2000. — 76 с.
13. Чотири кроки до успіху. Посібник з менеджменту для неурядових організацій. Підготовлено Творчим центром «Каунтерпарт». Упоряд. Оксана Матусяк — К: «МАКАР», 2005. 248с.
14. Too Strong to Die, Too Weak to Survive: The Needs of NGOs in Central and Eastern Europe. Heimo Schopflin\ PSP Berlin. 1995. — 183.

■ **УДК 316.74**

■ **Левін Р.Я.**

■ канд. пед. наук, старший науковий співробітник
■ відділу моніторингових досліджень соціально-
■ економічних трансформацій ДУ «Інститут
■ економіки та прогнозування НАН України».

■ **Середа Ю.В.**

■ канд. соціол. наук, науковий співробітник відділу
■ моніторингових досліджень соціально-
■ економічних трансформацій ДУ «Інститут
■ економіки та прогнозування НАН України».

■ **РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ У**
■ **ФОРМУВАННІ МОДЕРНИХ ЦІННОСТЕЙ:**
■ **ДУМКА ЕКСПЕРТІВ І МОЛОДІ**⁵

■ *Показано, що хоча українська молодь*
■ *«покоління незалежності» як «новий продукт»*
■ *національної освіти має кращий модернізаційний*
■ *потенціал, ніж суспільство в цілому; проте, за*
■ *оцінками експертів, українська освітня система*
■ *недостатньо ефективна як продуцент модерних*
■ *цінностей. Визначається, що ключова причина*
■ *невідповідності системи освіти актуальним*
■ *цінностям полягає у професійній деформації*
■ *шкільного вчителя, що є наслідком низької*
■ *ефективності системи відбору, підготовки,*
■ *стимулювання й підвищення кваліфікації.*

■ *Ключові слова: молодь, модернізація,*
■ *система освіти, шкільний учитель.*

■ *Показано, что хотя украинская молодежь*
■ *«поколения независимости» как «новый продукт»*
■ *национального образования обладает лучшим*
■ *модернизационным потенциалом, чем общество в*
■ *целом; но, по оценкам экспертов, украинская*
■ *образовательная система недостаточно*
■ *эффективна как продуцент современных ценностей.*
■ *Определяется, что ключевая причина*

■ ⁵ Статтю підготовлено в межах першого етапу
■ («Актуальність соціокультурних параметрів
■ економічної модернізації») наукової теми
■ «Соціокультурний вимір модернізації економіки
■ України», що виконується відділом моніторингових
■ досліджень соціально-економічних трансформацій
■ ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН
■ України» за проектом Цільової комплексної
■ програми наукових досліджень НАН України
■ «Модернізація соціокультурної сфери в Європі та
■ Україні» (Розпорядження Президії НАНУ від 30.0
■ 4.2014 №277).

© Левін Р.Я., Середа Ю. В., 2015

несоответствия системы образования
актуальным ценностям заключается в
профессиональной деформации школьного
учителя вследствие низкой эффективности
системы отбора, подготовки, стимулирования и
повышения квалификации.

Ключевые слова: молодежь, модернизация,
система образования, школьный учитель

It was demonstrated that Ukrainian youth -
"independence generation", a "new product" of the
national education, holds better modernization
potential than the rest of society; however, according
to experts, the Ukrainian educational system is not
effective enough in terms of modern values
production. It was determined that the key reason of
mismatch between education and actual values relates
to the professional deformation of school teacher due
to the low efficiency of selection system, training,
promotion and professional development.

Key words: youth, modernization, education,
school teacher.

Постановка проблеми. Відомі науковці
■ доводять, що Україна нагально потребує
■ модернізації [1; 2], і щодо цього 2010 р. була
■ навіть прийнята офіційно 4-річна програма
■ реформ [3]. Утім відчутних зрушень досі немає і
■ серед причин експертне середовище найчастіше
■ визначає відсутність попри декларативні заяви
■ влади наявності з її боку справжньої політичної
■ волі. Розроблена 2009 р. 43-ма незалежними
■ експертами за ініціативи Міжнародного фонду
■ «Відродження» Стратегія модернізації України
■ (яка донині видається одним із найбільш
■ системних документів цього напрямку) зазначає,
■ що «...реформи є непопулярними не стільки для
■ населення, скільки для політиків, які намагаються
■ утриматися при владі будь-якою ціною...», і
■ вбачає перешкоди модернізації у поганій якості
■ організації політичної системи, браку «...загальної
■ згуртованості, справедливої організації суспільних
■ відносин, які вибудовуються за умови наявності
■ спільної мети та гідних керівників» [4].

Тимчасом приклади успішних нині країн
■ показують, що реалізовані в минулому модерні
■ реформи потребували не лише політичної волі
■ (хоча, як правило, модернізації дійсно були
■ елітарними проектами, ініційованими правлячим
■ класом [5, с. 145–165]), а й міцної підтримки
■ людським капіталом. Сьогодні це стало ще
■ актуальніше, тому що сучасна економіка вимагає
■ усвідомлено-добровільного включення в процес
■ модернізації значної (передовсім –
■ високоосвіченої) частини суспільства, здатної
■ продукувати якісний міжгалузевий обмін

інформацією/технологіями, ефективно впровадження інновацій, стимулювати внутрішній попит на високотехнологічні товари/послуги [5; 6].

Де створюється цей людський капітал? Природно, найбільшою мірою в системі освіти. Саме тому в світових процесах модернізації роль національних систем освіти вважається особливо важливою, а в Україні це навіть закріплене законодавчо (ст. 26 нового Закону України «Про вищу освіту» визначає, що одним із основних завдань ВНЗ⁶ є участь у забезпеченні суспільного та економічного розвитку держави через формування людського капіталу [7]). Отже *актуалізується* проблема того, чи продукує українська освіта людський капітал, здатний взяти активну участь у модернізації країни.

Ступінь розробленості проблематики. Останні дослідження доводять, що людський капітал є різновидом капіталу, зосередженим у його носіях – людях. Особливо тих, хто створює нові ідеї, продукти, технології, формує духовне й інформаційне середовище (в науці, техніці, венчурному бізнесі, власному малому й середньому підприємстві, ЗМІ тощо). Більш того, люди можуть бути зайняті рутинною працею, але бути активними носіями людського капіталу, якщо психологічно налаштовані на вдосконалення/інноваційність у професії (не виняток і чиновницько-бюрократична діяльність). Ознаками приналежності до носіїв людського капіталу, здатних бути опорою модернізації (її рушієм – «креативним класом») є не стільки рівень доходів і соціальних статусів, скільки інноваційність, налаштування на творчість, прагнення позитивних змін [8]. Принципово притому, що можливість ефективно використовувати наявний людський капітал на потребу модернізації залежить від ступеню його модерності. Визначено зокрема, що переважання в суспільстві модерних ціннісних орієнтацій над архаїчними є в сучасному світі фактором забезпечення соціально-економічного розвитку, і навіть кількісні показники цього розвитку в конкретних країнах перебувають у безпосередньому зв'язку з характером ціннісних орієнтацій населення [9; 10, с. 3–5].

Своєю чергою у формуванні ціннісних орієнтацій, світогляду людини провідна роль належить освіті. Недарма у згаданій вище Стратегії модернізації України, ідеологічно налаштованій на ліберально-демократичну (європейську) доктрину, одну з 4-х частин названо саме «Фундаментальні цінності демократичних змін», і вона якраз містить окремий розділ «Освіта

– умова модернізації суспільства» [4]. Утім будь-який проєвропейський модернізаційний дискурс повинен, на наш погляд, враховувати ту обставину нинішньої соціальної реальності українського суспільства, що в силу особливостей історичного процесу воно не пройшло повною мірою всіх тих етапів розвитку, якими для європейського Заходу були епохи Відродження, Реформації та Просвіти. Відтак панівні в нинішній соціокультурній моделі вітчизняного суспільства в цілому світоглядні цінності ще не можуть сповна відповідати критеріям модерності, властивим переважній більшості жителів модернізованих країн, тобто задовольняти потребам багатобічної соціально-економічної та суспільно-політичної модернізації країни. Як можна змінити становище? Необхідно, щоб модерні орієнтації захоплювали нові покоління, і щоб цей процес поширювався дедалі більше, аби з часом усе суспільство відповідало критеріям модерну. Оскільки ж нові покоління у переважній своїй більшості є «продуктом» національної системи освіти, то від виконання українською освітою функції продуцента модерних цінностей значно залежить і успіх модернізації країни в цілому. У цьому зв'язку метою даного дослідження було з'ясувати, чи відрізняються ціннісні орієнтації «нового продукту» системи національної освіти (молоді, що навчається або нещодавно закінчила навчання) від цінностей усього суспільства в сенсі переважання модерності чи архаїки, і якою мірою цінності цієї частини молоді відповідають уявленням про людину модерну, прийнятим у розвинених європейських країнах.

Методологія дослідження передбачала два шляхи оцінювання відповідності ціннісних орієнтацій по переважній приналежності до модерності чи архаїки. По-перше, аналіз даних соціологічних опитувань. По-друге, огляд експертної думки (тут результати представлені в словесних формулюваннях, опублікованих 24-ма відомими експертами в галузі освіти й дослідниками-суспільствознавцями протягом останнього 15-ліття). Ідентифікація ціннісних орієнтацій по переважній приналежності до модерності чи архаїки спиралася на основні ціннісні характеристики людини модерну, як вони розуміються в сучасних уявленнях про соціокультурну модель лібералізму та класифікаціях цінностей, заснованих на визначених дослідженнях культурних вимірів [9; 10; 11; 12; 13; 14].

Передбачалося порівняння експертних оцінок і даних соціологічних опитувань української молоді з визначеними критеріями архаїчності та модерності ціннісних орієнтацій.

⁶Вищий навчальний заклад.

Основою для віднесення оцінок до модерності/архаїчності слугували загальновідомі ознаки класичної моделі лібералізму [11], характеристики ціннісних систем [13; 14], методика групування культурних цінностей [9], фактори сприяння та перешкоджання модернізаційним перетворенням через канали впливу культурного капіталу на економічний розвиток [10, с. 41] і розподіл цінностей за вимірами культури [12]. Узагальнені на основі аналізу наведених джерел переліки цінностей, які відповідають критеріям модерності та архаїчності, показано в таблиці 1.

Таблиця 1

Прийнятий у дослідженні розподіл ціннісних орієнтацій за переважною приналежністю до модерності та архаїчності

Переважно архаїчні цінності	Переважно модерні цінності
Несвобода в обмін на захист, патерналізм; нетолерантність до «чужого» (людей, звичаїв, соціальних, економічних, наукових новел); прихильність традиційному, еволюційному, екстенсивному розвитку суспільства; пасивність у формуванні громадянського суспільства; сприйняття праці як необхідної побутової норми для виживання; вторинність приватної власності відносно державного, суспільного володіння. Сильне лідерство, порядок, колективізм (схильність до колективізму – утворення груп – як переважання суспільних цілей/добробуту над особистими). Абсолютизація правил, передбачуваність. Уникнення невизначеності (несхвальне ставлення до нових ситуацій, неочікуваних подій, змін). Стабільність, традиційність, домінування (влади,	Свобода, самореалізація, особиста відповідальність; толерантність до «інакших» людей і новел; прихильність інноваційному інтенсивному розвитку науки і техніки. Толерантність до невизначеності як відкритість до змін. Громадянська активність. Примат приватної власності, сприйняття праці як головної цінності, самоцінності, засобу самореалізації, а доходу – як її результату. Самовираження, гнучкі правила; незалежність, майстерність, інтелект, допитливість, широта поглядів, честолюбство. Соціальна справедливість, чесність, обов'язковість. Духовність, гармонія із світом (самодостатність, творчість, неогоїстична любов, відчуття мистецтва, природи, захист екосередовища). Довгострокове планування. Соціальна мобільність. Індивідуалізм (із

авторитетності, впливовості). Задоволення через насолоду, споживання (дозвілля – надцінний час споживання, праця – невідворотне зло, плата за дозвілля, споживання). Максимізація особистої користі. Короткострокове планування або не планування життя. Фаталізм, самоізоляція, спостережне «інтуїтивне» мислення, опортунізм. Значне дистанціювання суспільства від влади (прийняття свого місця в соціальній ієрархії, визнання й легітимізація формальної ієрархічності).	визнанням імпліцитного соціального контракту – системи понять, взаємозобов'язань, норм) як визнання значимості особистих досягнень. Стриманість у задоволенні особистих бажань всупереч нормам (стимулює продуктивну самореалізацію, сприяючи суспільному розвитку). Незалежність суджень. Міжособистісна довіра (в тому числі щодо виконання угод, обіцянок). Незначне дистанціювання від влади (очікування демократичних відносин, готовність сприймати всіх як рівних).
---	--

Отримані результати. Думку молоді було проаналізовано за результатами двох соціологічних досліджень. Перше проводилося Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка (УІСД) та центром «Соціальний моніторинг» (ЦСМ) восени 2011 р⁷, друге – УІСД восени 2013 р⁸. У першому було порівняно різні економічні стратегії, які в житті обирають три категорії населення: всі українці старше 18 років, окремо їхня частка віком 18–23 роки (це ті, хто нещодавно закінчив навчання, а також ті, хто продовжує навчатися далі) і окремо ті з цієї частки, хто вже здобув закінчену/незакінчену вищу освіту.

⁷Опитування «Ваша думка: вересень–жовтень 2011 р.» проводилося 24.09–07.10.2011 р. в 119 містах і 252 селах АР Крим, 24 областей України та в м. Києві методом індивідуального інтерв'ю («віч-на-віч») за місцем проживання. Всього опитано 6501 респондент віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 0,74–1,24%.

⁸Опитування «Формування економічної активності молоді України» проводилося в серпні–вересні 2013 р. в 24-х областях України, АР Крим та м. Києві методом індивідуального інтерв'ю («віч-на-віч») за місцем проживання. Всього опитано 2509 респондентів віком 15–35 років. Стандартні відхилення при достовірних 95% і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,20–2,00%.

Було встановлено, по-перше, що молодь значно освіченіша, ніж суспільство на загал (табл. 2).

Таблиця 2

Освіта респондентів (за даними моніторингу УІСД/ЦСМ 2011 р.), %

Рівні освіти	Усі респонденти (N=6501)	Респонденти віком 18–23 роки (N=640)
Початкова та/або неповна і повна середня й середня спеціальна (разом)	68	57
Незакінчена та повна вища (разом)	32	43

По-друге, молодь значно економічно активніша за все населення, притому тим більше, чим краще вона освічена (табл. 3).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання «Яку життєву економічну стратегію Ви обираєте для себе?» респондентів різного віку та освіти (за даними моніторингу УІСД/ЦСМ 2011 р.), %

Варіанти відповідей	Усі респонденти віком від 18 років і старше (N=6501)	У тому числі респонденти віком 18–23 роки (N=640)	Із вікової групи 18–23 роки респондент і з незакінченою та повною вищою освітою (N=275)
Пасивні стратегії («Мати невелику, але гарантовану заробітну плату» та «Займатися домашніми справами, щоб чоловік/дружина заробляли»), разом	47	34	27

Активні стратегії («Ризикуват, терпіти, але заробляти «капітал» та «Мати постійний заробіток, але «робити капітал» додатковим шляхом»), разом	46	60	66
Інше та відмова від відповіді, разом	7	6	7

Це очевидне свідчення модернізаційного потенціалу молоді, особливо її найбільш освіченої частини порівняно з представниками старших поколінь. Порівняно більша кількість серед молоді згодних ризикувати, долати труднощі, але власноруч поліпшувати свій добробут цілком узгоджується з такими властивими модерній людині цінностями як самореалізація, особиста відповідальність, відкритість до змін, повага до приватної власності, індивідуалізм, праця, дохід, незалежність, честюлюбство, довгострокове планування, соціальна мобільність тощо.

У другому дослідженні було проаналізовано окремо дитячо-молодіжне середовище в цілому (починаючи з достатньо свідомого дитячого віку – 15 років, і до вікової межі молоді – 35 років), виокремлено з нього групу віком 18–23 роки (вона цілком представлена «поколінням незалежності», абсолютна більшість якого являє собою «новий продукт» вітчизняної системи освіти – тих, хто вже здобув, як мінімум, середню освіту) та виокремлено з останньої найбільш освічених (тих, хто вже здобув закінчену або незакінчену вищу освіту). Респондентам було поставлено низку запитань, які відображують ціннісні орієнтації щодо праці, самовдосконалення та інноваційності. Розподіл відповідей на чотири з них показано далі в таблицях. Як видно з таблиці 4, дві групи («новий продукт» системи освіти та його найбільш освічена частка) показують більшу схильність до підприємництва, здорового індивідуалізму в роботі, ніж усе дитячо-молодіжне середовище в цілому, притому чим краще освіта, тим більш визначено це проявляється.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання «На кого/на що з переліченого Ви хотіли б працювати в ідеалі?» (за даними моніторингу УІСД 2013 р.), %*

Роботодавець	Сума відповідей «Дуже важливо» та «Скоріше, важливо»	Усі респонденти віком 15–35 років (N=2509)	У том у числі віком 18–23 роки (N=696)	Із вікової групи 18–23 роки респонденти з незакінченою та повною вищою освітою (N=222)
Сам, члени родини	Сума варіантів відповідей «На себе (власний бізнес/фермерське господарство)» і «На сімейне підприємство/господарство»	50	51	53
Держава	На уряд/державний сектор	17	15	14
Недержавний сектор	Сума варіантів відповідей «На велику приватну компанію», «На середнє або невелике приватне підприємство» і «На міжнародну або некомерційну організацію»	30	32	30

*Сума відповідей не дорівнює 100%, тому що для кращої наочності не наведено відповідь «Не хочу працювати» як відносно незначущу (коливання величин в усіх групах не перебільшувало меж 2–3%).

Більше половини (53%) респондентів віком 18–23 роки з незакінченою та повною вищою освітою хочуть працювати на себе, на свою родину. Таке налаштування освіченої молоді можна розцінювати як сприятливе з погляду модернізаційних потреб.

Також група найбільш освіченої молоді відрізняється від менш освічених ровесників та дитячо-молодіжного середовища в цілому своєю

значно більшою орієнтацією на самовдосконалення, набуття знань, умінь і навичок, необхідних для особистої конкурентоспроможності в сучасному суспільстві (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання «Які з перерахованих умінь/навичок Ви здобували самостійно (без відвідування курсів, навчальних установ) протягом останніх п'яти років?» (за даними моніторингу УІСД 2013 р.), %*

Різновиди умінь/навичок	Усі респонденти віком 15–35 років (N=2509)	У тому числі віком 18–23 роки (N=704)	Із вікової групи 18–23 роки респонденти з незакінченою та повною вищою освітою (N=226)
Комп'ютерні (користування апаратною частиною та програмним забезпеченням, разом)	70	81	97
Самовдосконалення особистості (особистий розвиток)	28	30	34
Керування автотранспортом	25	23	30
Професійне самовдосконалення	24	24	37
Іноземні мови	20	29	35
Економічні, правові (організація/розвиток бізнесу, маркетинг, бухгалтерський облік, податкові нормативи, право, фінанси, разом)	20	18	26
Нічого із зазначеного	21	16	9

*Сума не дорівнює 100%, оскільки респондент міг обрати декілька варіантів відповіді.

Найбільш освічена частина молоді також значно більш інноваційна, ніж менш освічені ровесники і респонденти на загал, притому це стосується всіх сфер застосування інновацій –

основної та додаткової зайнятості, навчання, побуту, хобі (табл. 6).

Так само прикметне, що ця частка молоді визначає в рейтингу з шести важливих у роботі обставин як найважливішу – перспективу кар'єрного зростання (чого немає в інших респондентів) – визначена ознака здорового індивідуалізму, коли самореалізація особистості відбувається в річищі спільних потреб модерного суспільства (табл. 7).

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання «Як часто Ви, виконуючи яку-небудь роботу, використовуєте якісь нові підходи, «раціоналізаторські знахідки», нове обладнання або новітні матеріали, новинки інформаційних технологій?» (за даними моніторингу УІСД 2013 р.)

Варіанти відповідей	Усі респонденти віком 15–35 років (N=2509)	у тому числі віком 18–23 роки	Із вікової групи 18–23 роки респонденти з незакінченою та повною вищою освітою
<i>У свої професійній діяльності на основному робочому місці (віком 18–23 роки – N 690; у тому числі з вищою освітою – N=220)</i>			
Не стосується	27	48	33
Не використовую	42	32	33
Сума відповідей «Використовую постійно, використовую більш ніж у половині випадків та використовую менш ніж у половині випадків»	31	20	34
<i>Поза роботою, вдома, ведучи домашнє господарство, займаючись улюбленою справою (віком 18–23 роки – N 692; у тому числі з вищою освітою – N=224)</i>			
Не використовую	56	57	50
Сума відповідей «Використовую постійно, використовую більш ніж у	44	43	50

половині випадків та використовую менш ніж у половині випадків»			
<i>Виконуючи додаткову роботу, підзаробляючи (додаткова зайнятість), в індивідуальній трудовій діяльності (віком 18–23 роки – N=685; у тому числі з вищою освітою – N=223)</i>			
Не використовую	69	71	61
Сума відповідей «Використовую постійно, використовую більш ніж у половині випадків та використовую менш ніж у половині випадків»	31	29	39
<i>Під час навчання (віком 18–23 роки – N=675; у тому числі з вищою освітою – N=218)</i>			
Не використовую	69	61	51
Сума відповідей «Використовую постійно, використовую більш ніж у половині випадків та використовую менш ніж у половині випадків»	31	39	49

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання «Наскільки для Вас особисто важливим у роботі є перелічене?» (за даними моніторингу УІСД 2013 р.), %

№ з/п	Відповідь «Дуже важливо»	Усі респонденти віком 15–35 років (N=2509)	У тому числі віком 18–23 роки	Із вікової групи 18–23 роки респонденти з незакінченою та повною вищою освітою
1.	Бачити результат своєї роботи, бути впевненим, що	82	82 (N=700)	86 (N=226)

	виконана робота комусь потрібна			
2.	Можливість проявити себе, реалізувати свій потенціал	79	83 (N=698)	<u>87</u> (N=226)**
3.	Перспективи кар'єрного зростання	75	82 (N=698)	<u>90</u> (N=224)**
4.	Можливість підвищити кваліфікацію (навчання, стажування)	75	80 (N=698)	84 (N=224)
5.	Можливість працювати в команді	68	69 (N=699)	71 (N=225)
6.	Можливість самостійно приймати рішення	67	<u>70</u> (N=697)*	<u>80</u> (N=226)**

*Випадок порушення закономірності рейтингу, наведеного в першому стовпчику.

**Випадки порушення закономірності рейтингів, наведених у двох попередніх стовпчиках.

З огляду на обмежений обсяг статті низку інших запитань аналогічної тематики в таблицях не показано, але в цілому виявлені тенденції не відрізняються від показаних у таблицях 3–7. На загал можна судити, що українська молодь віком 18–23 роки – «покоління незалежності», абсолютна більшість якого є «новим продуктом» вітчизняної системи освіти – відрізняється від суспільства в цілому більшою модерністю, має кращий модернізаційний потенціал. Зокрема він простежується за показниками економічної активності, орієнтаціями щодо підприємництва, індивідуалізму, кар'єрного зростання, самовдосконалення, самореалізації, інноваційності та інших цінностей, характерних для людини модерну, притому чим краще освіта, тим більш визначено ці орієнтації проявляються.

Натомість експертні оцінки модернізаційного потенціалу молоді на перший погляд начебто виявляються песимістичними (з огляду на обсяг статті далі наведено лише окремі найбільш характерні з оцінок 24-х відомих експертів). Наприклад, дослідження О. Івашенко⁹ показують, що «Сучасні молоді люди <...> прагматичні <...> цинічні <...> добре засвоїли, що головний чинник кар'єрного успіху – лояльність до владних і політичних сил <...> не керуються ціннісними орієнтирами, відмінними від монетарних» [15]. Природно, що в дихотомічному протиставленні окремих цінностей архаїки (як-от

⁹С.н.с. ІС НАНУ, канд. філософ. наук.

домінування влади, впливовості, максимізація особистої користі) цінностям модерну (імпліцитність норм соціального контракту, дохід як результат праці) наведена оцінка ближче до архаїчних орієнтацій. У цьому ж річичі перебуває думка М. Згуровського¹⁰ про поширення сприйняття диплому про вищу освіту як формально-статусного атрибуту [16], притому, як додає Н. Шаталова¹¹, у пострадянській суспільній свідомості (на відміну від західної аксіоми, що інвестиції у власну освіту самої людини/родини посилюють її конкурентоздатність на ринку праці) панує думка про контрактну освіту як форму прихованої купівлі диплому («...вища освіта, отримана на платній основі, роботодавцями цінується невисоко. Особливо низька конкурентоздатність випускників недержавних вишів» [17]). Зрозуміло, що і в цьому випадку в дихотомії «модерн vs архаїка» (за цінностями, наприклад, самореалізації, майстерності, інтелекту, творчості, допитливості, праці як самоцінності проти цінностей праці як необхідності виживання, максимізації особистої користі тощо) експертні оцінки ціннісно-модернізаційного потенціалу молоді невисокі.

Утім глибший аналіз свідчить, що негатив стосується не стільки самої молоді як такої, скільки архаїчності суспільства на загал і системи освіти, як його природного інституту, здатність якого продукувати модерний світогляд поки досить сумнівна.

Наприклад, стосовно суспільства в цілому в площині «патерналізм vs особиста відповідальність» група відомих громадських експертів¹² відзначає, що «...українське суспільство – не пододало радянську «спадщину», все ще тягнє до патерналізму...» [18]. У площині «консервативність, прихильність еволюційному, екстенсивному розвитку vs інноваційність, прихильність інтенсивному розвитку науки і техніки» ті ж експерти відверто констатують «Ми є консервативні...» [18]. В. Семиноженко¹³

¹⁰Ректор НТУУ «КПІ», акад. НАНУ, д-р тех. наук.

¹¹Зав. каф. Ін-ту соціології та економіки Уральського держпрофпедагогічного Ун-ту РФ, д-р соціол. наук, професор.

¹²Соболев Є, глава люстраційного комітету, створювач партії «Воля», Сюмар В., медіа-експерт, заступник секретаря РНБО, В'ятрович В., директор Українського ін-ту національної пам'яті, канд. іст. наук, Луценко І., журналіст, депутат Кієвради, Гопко Г., журналіст, природоохоронець, канд. наук із соц. комунікацій.

¹³Колишній віце-прем'єр-міністр України, голова Держагентства з питань науки, інновацій та

відзначає, що «...не сформований трикутник «освіта-наука-економіка» <...> відбулося радикальне переосмислення цінності освіти. Ні знання, ні креативність <...> не потрібні в умовах споживчої економіки» [2]. С. Ніколаєнко¹⁴ вважає «Якщо поділити виробництво на шість технологічних укладів <...> матимемо 25% четвертого <...>, 4–5% п'ятого, а решта – нижчі <...> Шостого <...> можливо й зовсім немає. При такій економіці об'єктивно склалася зневага до розумних людей, відсутність поваги до освіти...» [19]. У площині «нерівність, прийняття свого місця в соціальній ієрархії vs соціальна справедливість, готовність сприймати всіх як рівних» на думку М. Мінакова¹⁵, «...суспільство <...> повертається до форм станової нерівності, коли кожен стан має наперед визначений доступ до матеріальних та духовних благ, в тому числі до освітніх послуг...» [20].

Стосовно власне системи освіти як такої у площині «нерівність vs соціальна справедливість» С. Оксамитна¹⁶ констатує «...поглиблення освітньої нерівності серед вихідців з різного соціального середовища та різних поколінь <...> перетворення освітньої, а через неї і соціальної нерівності на спадкову» [21], а С. Макеєв¹⁷ відзначає, що зростання кількості ВНЗ за часи незалежності «...не призвело до вирівнювання освітніх шансів вихідців із сімей різного статусу, тобто нові можливості, що відкрилися, нерівномірно розподілилися поміж вихідцями з різних класів» [22]. У площині «несвобода, громадянська пасивність, максимізація особистої користі vs свобода, громадянська активність, імпліцитність норм соціального контракту, сприйняття доходу як результату самоцінної праці» М. Мінаков констатує «...система освіти виховує людей, які понад усе цінують гроші та індивідуальний успіх <...> погані громадяни, схильні до такої суспільної угоди, де за швидкий особистий економічний успіх цілком справедливо відмовлятися від громадянських прав і свобод <...> тип соціалізації <...> в українських <...> школах <...> готує адекватних громадян, здатних

жити в умовах «системної корупції» та прийнятності подвійних стандартів суспільного життя <...> вони внутрішньо готові порушувати принципи поділу на публічне і приватне, брати участь у кумівстві, хабарництві, чи інших формах корупції <...> Соціалізація в нашій освітній сфері добре готує людей до життя в корумпованій країні» [20]. Щодо ціннісної дихотомії «консервативність vs інноваційність, розвиток науки, інтелект» І. Андрусак¹⁸ вважає, що «...існує єдина проблема, котра полягає у відсутності системного підходу до освіти як такої. Протягом двох десятиліть держава докладає надзусиль, щоб вибити з освіти сам дух науковості та інтелекту й виховати деградовану апатичну особистість» [23]. Щодо ролі освіти відносно протиставлення модерних цінностей громадянської активності, соціальної справедливості, духовності архаїчним настановам на громадянську пасивність, споживання, самоізоляцію, виживання, опортунізм прикметна думка А. Андреева¹⁹, що попит абітурієнтів і конкуренція закладів змушує ринок освітніх послуг орієнтуватися на популярні технічні, технологічні та соціально-технологічні дисципліни, викладання яких фокусується на наданні вузько спеціальних знань і прикладних компетенцій, відтак у навчальних програмах зменшується частка фундаментальних суспільних наук, призваних надавати знання про закономірності функціонування і розвитку соціуму, роль, місце та інтереси соціальних груп, особливості інтеракцій між ними, окремими індивідами, громадянським суспільством і державними інститутами [24]. У підсумку, констатує В. Кушерець²⁰, «Через недоліки освіти отримали калічний світогляд <...> Живемо за інтересами, а не за цінностями, тому й маємо здичавіле суспільство» [25].

Узагальнення наведених експертних оцінок (і тих, що з огляду на обсяг залишилися поза межами статті) показує, що в цілому переважають скоріше негативні з погляду потреб нагромадження й реалізації модернізаційного потенціалу; в суспільстві не подолані і досить значно проявляються архаїчні орієнтації в площинах патерналізму, консервативності, нерівності, переважання медитократичного способу соціальної мобільності над

інформації, Комітету ВРУ з питань науки і освіти, акад. НАНУ.

¹⁴Ректор [Нац. ун-ту біоресурсів і природокорист.](#), голова Громадськ. ради працівників освіти і науки, колишній міністр освіти і науки та голова Комітету ВРУ з питань науки і освіти, д-р пед. наук, професор.

¹⁵Директор Фонду якісної політики, доцент НаУКМА, д-р філософ. наук.

¹⁶Декан факультету НаУКМА, зав. каф. соціології, д-р соціол. наук, доцент.

¹⁷Зав. відділом ІС НАНУ, д-р соціол. наук, професор.

¹⁸[Письменник](#), перекладач, член [НСПУ](#), [АУП](#), укр. центру [ПЕН-клубу](#), лауреат укр. і міжнарод. літ. премій.

¹⁹Головн. н.с. ІС РАН, д-р філософ. наук, професор.

²⁰Гол. правл. Товариства «Знання», президент Ун-ту сучасних знань, засл. діяч науки і техніки, д-р філософ. наук, професор.

меритократичним, соціальної аномії. Значна частина молоді засвоює надто прагматичні ціннісні орієнтири. Національна система освіти критикована як така, що недостатньо формує модерні цінності в царинах державності, громадянськості, самореалізації, інноваційності-креативності, інтенсивного розвитку науки, техніки, економіки, імпліцитного засвоєння нормативного соціального контракту. Водночас вона слабо запобігає максимізації особистої користі всупереч соціальним нормам, прийнятності подвійних стандартів і різних форм корупції, поглибленню освітньої нерівності, примату формального освітнього статусу перед дійсними освітніми досягненнями, переважанню вузько спеціальної підготовки перед фундаментальною в суспільних науках.

На перший погляд це явна неузгодженість: соціологічні опитування показують наявність у сучасного «продукту» освіти – української молоді – модерних якостей, а експертні оцінки не дають підстав судити, що вітчизняна освітня система ці якості продукує, принаймні достатньою мірою. Суперечності в цьому, на наш погляд, немає, а пояснення полягає в тому, що молодь, особливо її найбільш освічена частина має не стільки визначено модерні й усталені ціннісні орієнтації, скільки певний модернізаційний потенціал, який ще тільки може бути реалізований, якщо виникатимуть сприятливі умови. Цей потенціал молоді дійсно більший у порівнянні з не модернізованим на загал суспільством, але набувається він не стільки в процесі виконання інституційних навчальних регламентів системи освіти (відвідування занять, виконання навчальних завдань, опанування освітніми стандартами, підготовка до іспитів тощо). Скоріше, він є наслідком саморозвитку, самонавчання, а також формується під впливом найбільш модерної частини оточення, інших інститутів суспільства (ЗМІ, культурний продукт) і природного розвитку техніки/технологій, до якого молодь завжди більш чутлива, ніж старші люди.

Природно, система освіти також сприяє саморозвитку, розширюючи його горизонти в ході отримання нової інформації під час навчального процесу, але з погляду формування модерних цінностей робить це поки недостатньо. Краще свідомство цього – експертні оцінки нинішнього рівня знань випускників загальноосвітньої школи, який не тільки не відповідає потребам модернізації країни, а вже становить загрозу її національній безпеці, притому одна з основних причин такого становища – слабка підготовка шкільних учителів.

Так, за результатами ЗНО²¹ знань 70% усіх випускників 2014 р. (а проходили ЗНО лише ті, хто були впевнені в наявності у себе достатніх для вступу у ВНЗ знань) з'ясувалася жахлива ситуація: українська школа не дає обов'язкових ЗУН, визначених Держстандартом освіти. Так, з математики лише 0,03% набрали максимальний бал, а найбільш поширений результат – 7 балів з 56 можливих; з фізики – відповідно 0,02% і 10 балів з 56; лише 7 із майже 300 тис. учасників набрали максимальний бал з української мови й літератури (13% не написали жодного слова в короткому письмовому завданні); 25% не написали жодного слова в короткому письмовому завданні з англійської мови (притому кожен шостий на загал, а в місцях – 50% абітурієнтів готувалися до ЗНО з репетиторами або проходили підготовчі курси) [26]. Аналіз якості кадрового забезпечення школи, проведений в одній із областей 2013 р. показав, що серед 973-х учителів правильно розв'язати усі завдання ЗНО, які застосовувалися протягом 2008–2012 рр., змогли 3,8%, а більшість педагогів виконали лише 50–75% завдань. Експерти відзначають, що в Україні відбувається прискорений процес професійної деформації шкільних педагогів [27] і наголошують на далекосяжних бідах для національної безпеки держави внаслідок процесів, що відбуваються сьогодні в системі загальної середньої освіти [26].

Тимчасом багаторічне вивчення 20-и кращих освітніх систем світу, здійснене інноваційною групою під керівництвом М. Барбера²² в компанії Pearson²³ показує, що є лише три практичні стратегії/засоби влаштування доброї шкільної освіти, і всі вони стосуються вчителя. Кращі системи стали такими завдяки неухильному дотриманню 3-х «необхідно»: а) необхідно якомога більше обдарованих людей залучати до роботи вчителем; б) необхідно надати їм можливості професійного розвитку; в) необхідно, щоб вони працювали не з обраними, а з усіма учнями всієї системи шкільної освіти [28, с. 56].

²¹Зовнішнє незалежне оцінювання.

²²Майкл Барбер (Sir Michael Barber) – сер, з 2011 р. головний радник з освіти компанії Pearson, раніше керівник міжнародних освітніх проектів і партнер McKinsey&Company, радник прем'єр-міністра Великобританії (2001–2005 рр.), викладач Ін-ту Освіти Лондонського ун-ту, в різні роки радник урядів з держполітики освіти різних країн (США, Австралії, Росії, Естонії, Гонконгу) та міжнародних організацій (ОЕСР, Всесвітній Банк, МВФ).

²³Найбільша в світі компанія, яка займається проблемами освіти.

Висновки.

1. Соціологічні опитування показали, що українська молодь, зокрема «покоління незалежності», абсолютна більшість якого є «новим продуктом» вітчизняної системи освіти, має кращий модернізаційний потенціал, ніж суспільство в цілому. Чим вище рівень освіти цієї частки молоді, тим більший модернізаційний потенціал їй притаманний.

2. Експертні оцінки показали, що з погляду потреб формування модерних цінностей молоді українська система освіти недостатньо ефективна.

3. Основні перешкоди майбутній реалізації ціннісно-модернізаційного потенціалу молоді в суспільному виробництві створюються на рівні загальноосвітньої школи внаслідок, передовсім, професійної деформації шкільних педагогів, система відбору, підготовки, стимулювання й підвищення кваліфікації яких не відповідає практиці кращих шкільних систем світу.

4. Найбільш перспективним напрямом освітньої реформи з погляду необхідності багатобічної суспільно-політичної та соціально-економічної модернізації України доцільно прийняти докорінну зміну підходів до роботи шкільного вчителя (відбирати в професію кращих, забезпечувати їм найкращі умови людського та професійного розвитку, поширювати охоплення ними всієї системи шкільної освіти).

Література

1. Лібанова Е., Єрмолаєв А. Майбутнє, якого ми прагнемо? / Е. Лібанова, А. Єрмолаєв // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 26. – 12 лип.
2. Семиноженко В. Сегодня Украина стоит перед выбором – или модернизация, или отсталость. [Електронний ресурс] / В. Семиноженко. – 24.06.2011. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page126-1861.html>.
3. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Програма економічних реформ на 2010–2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/2000/2020/69596/>.
4. Стратегія модернізації України. Бачення незалежних експертів // «Дзеркало тижня. Україна». – 11.12.2009. – №48.
5. Иноземцев В. О невозможности модернизации России // Российская модернизация: размышляя о самобытности : [сб. ст.] / Ин-т Кеннана ; под ред. Э.А. Паина и О.Д. Волкогоновой. – М. : Три квадрата, 2008. – 416 с.
6. Россия XXI века: образ желаемого завтра. – М. : Экон-Информ, 2010. – 66 с.
7. Закон України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

8. Окара А. Новая идея для новой Украины // «День» – 09.06.2010. – №98. (продовж. – 15.06.2010. – №102).
9. Лебедева Н., Татарко А. Ценности и социальный капитал как основа социально-экономического развития [Електронний ресурс] / Н. Лебедева, А. Татарко. – Журнал институциональных исследований. – 2010. – Т. 2. – № 1. – С. 17. – Режим доступу: <http://hjournal.ru/journals/jis2.1.htm>.
10. Культурные факторы модернизации (доклад) Аузан А., Архангельский А., Лунгин П. с соавт., М. – С-Пб.: Фонд «Стратегия 2020», 2011. – 221 с.
11. Пиков Г.Г. О соотношении «Возрождения», «Реформации» и «Просвещения» в истории Европы / Г.Г. Пиков // Вестник Томского гос. Университета. – 2009. – №2(6). – С. 139–142.
12. Christina Bork Герт Хофстеде и его теория измерений культур: обзорная информация [Електронний ресурс] / Christina Bork. – Telelangue. – Режим доступу: <http://news.telelangue.com/ru/2011/10/hofstede-cultural-theory>.
13. Лихтарников А. Ценностный опросник (ЦО) С. Шварца и духовное развитие личности: нормальное и патологическое [Електронний ресурс] / А. Лихтарников. – Режим доступу: http://www.diagnostika.spb.ru/co_1_2.html.
14. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Електронний ресурс] / Р. Инглхарт. – Доклад на межд. конф. «Вызовы теории». – М., 1996. – Режим доступу: <http://www.sociology.mephi.ru/docs/polit/html/ingl.htm>.
15. Кириченко І. Депрофесіоналізація громадян – майбутнє країни? / І. Кириченко // «Дзеркало тижня. Україна». – 2012. – 26 жовт.–1 листоп., №38 (86).
16. Згуровский М. Дипломированное псевдообразование / М. Згуровский // «Зеркало недели». – 2006. – 18–24 фев., №6 (585).
17. Социология образования и молодежи. Социология образования перед новыми вызовами («круглый стол») [Електронний ресурс] // СОЦИС. – 2000. – №6. – С. 65–66. – Режим доступу: http://www.isras.ru/socis_2000_06.html?.
18. Соболев Є., Сюмар В., В'ятрович В., Луценко І., Гопко Г. Воля змінити країну / Є. Соболев, В. Сюмар, В. В'ятрович, І. Луценко, Г. Гопко // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 26. – 12 лип.
19. Ніколаєнко С. Наша освіта – це інерційна система, але вона вже вичерпує свої останні резерви [Електронний ресурс] / С. Ніколаєнко, 2011. – Режим доступу:

http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=126&op_id=1862#1862

20. Мінаков М. Реформа освіти – це антисоціальний акт, який можуть здійснити тільки політичні самогубці, здатні думати в термінах довготривалих стратегій [Електронний ресурс] / М. Мінаков, 11.07.2011. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page126-1871.html>.

21. Оксамитна С.М. Міжгенераційна освітня мобільність у розрізі трьох вікових когорт населення сучасної України [Електронний ресурс] / С. М. Оксамитна. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NaUKMA/.../09_oksamytna_s.pdf.

22. Макеев С., Оксамитная С. Социальная подвижность без выравнивания шансов / С. Макеев, С. Оксамитная // Отечественные записки. – 2012. – № 5 (50).

23. Андрусак І. «Залиш надію кожен, хто сюди заходить» [Електронний ресурс] / І. Андрусак, 07.07.2011. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page23078.html>.

24. Андреев А.Л. Российское образование: социально-исторические контексты / А. Л. Андреев; Ин-т социологии РАН. – М. : Наука, 2008. – С. 320–354.

25. Кушерець В. Хороша освіта готує людину до краси [Електронний ресурс] / В. Кушерець. – «Диалог.UA», 2011. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page126-1874.html>.

26. Ликарчук І. Пора кричать SOS! / І. Ликарчук // «Зеркало недели. Украина». – 15.08.2014. – №28.

27. Ликарчук І. Учителей много, а учить некому / І. Ликарчук // «Зеркало недели. Украина». – 26.09.2014. – №34.

28. Барбер М., Муршед М. Как добиться стабильно высокого качества обучения в школах. Уроки анализа лучших систем школьного образования мира (пер. с англ.) / М. Барбер, М. Муршед // Вопросы образования. – 2008 – № 3. – С. 7–60.

УДК 364

Зайцев Д. В.

доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии, социальной антропологии и социальной работы Саратовского государственного технического университета имени Ю. А. Гагарина (Россия).

Селиванова Ю. В.

доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры коррекционной педагогики Саратовского государственного университета имени Н. Г. Чернышевского (Россия).

**СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ГЕНЕЗИСА,
ПРОФИЛАКТИКИ
И ПРЕОДОЛЕНИЯ СИРОТСТВА**

Статья "Социальные аспекты генезиса, профилактики и преодоления сиротства", авторы Зайцев Д.В., Селиванова Ю.В. посвящена рассмотрению особенностей социальной идентификации сиротства, его видов, специфики дискуссии по вопросам превенции и решения проблемы сиротства, в том числе социального в современном обществе. Представлены результаты теоретического исследования феномена сиротства, основные причины, направления социальной политики государства по профилактике, социальные механизмы преодоления сиротства.

Ключевые слова: сиротство, социальная профилактика сиротства, социальное сиротство, социальное восприятие сиротства, политика государства в отношении сирот, генезис сиротства.

Стаття "Соціальні аспекти генезису, профілактики та подолання сирітства", автори Зайцев Д.В., Селіванова Ю.В. присвячена розгляду особливостей соціальної ідентифікації сирітства, його видів, специфіки дискусії з питань превенції та вирішення проблеми сирітства, в тому числі соціального в сучасному суспільстві. Представлені результати теоретичного дослідження феномену сирітства, основні причини, напрямки соціальної політики держави щодо профілактики, соціальні механізми подолання сирітства.

Ключові слова: сирітство, соціальна профілактика сирітства, соціальне сирітство, соціальне сприйняття сирітства, політика держави щодо сиріт, генезис сирітства.

© Зайцев Д. В., Селиванова Ю. В., 2015

The article "Social aspects of the genesis, prevention and overcoming abandonment," the authors Zaitsev DV, Selivanov Yu is devoted to the peculiarities of social identification abandonment, his species specificity of the debate on the prevention and solution of the problem of orphanhood, including social in contemporary society. The results of theoretical studies of the phenomenon of child abandonment, the main reasons why the social policy of the state of prevention, social coping mechanisms orphanhood.

Keywords: orphanhood, social prevention of child abandonment, social orphanhood, social perception of abandonment, the state policy for orphans, the genesis of orphanhood

Сиротство представляет собой социальный феномен имманентный для любого общества. Актуальность проблемы сиротства связана как со статистическими показателями - числом детей, оставшихся без попечения родителей, так и нравственными аспектами, природой данного явления, противоречащей культуре цивилизованного общества. Сиротами в России занимаются четыре ведомства - Министерства образования и науки, здравоохранения, труда и социальной защиты, а также МВД. Ряд ученых, политиков, практиков социальной работы объединяют данные ведомства в одно, называя его - Россиротпром, подчеркивая, что деятельность министерств в основном сводится к изъятию детей из семей, а не с профилактической деятельностью в семьях [1]. Статистика каждого из этих ведомств - это отчет о своей работе: сколько детей помещено в учреждения и там находится. Официальные цифры - от 666 тыс. до 731 тыс. Эксперты Российского детского фонда оценивают число сирот в 1 млн. из 29 млн. российских детей. Еще до 2-2,5 млн. детей являются безнадзорными - формально живут с родителями, а фактически предоставлены сами себе. Подавляющее большинство официально зарегистрированных сирот (95%) - социальные, чьи родители лишены родительских прав; у 4% родители умерли, еще 1% - отказные дети [2; 3, с.96].

Ежегодно сиротами становятся более 120 тысяч детей [4,5]. При этом наблюдается рост числа таких несовершеннолетних, увеличение числа родителей, отказывающихся от своих детей. В интернатных учреждениях воспитывается более 700 тысяч детей-сирот, что сопоставимо с населением крупного российского города: «...медики буквально кричат от переполненности всех детских больниц отказниками. Ни в одной

стране мира, на которую хотелось бы равняться России, не существует такой острой проблемы» (Т.Мерзлякова) [6]. Особую актуальность приобретает явление социального сиротства, характеризующееся появлением в обществе детей, родители которых не осуществляют своих обязанностей по воспитанию по разным причинам: вследствие отказа от ребенка, либо лишения их родительских прав [7, с.3].

Исследование проблемы сиротства

Используя междисциплинарный подход к анализу родительского поведения, И. Кон впервые рассмотрел проблему зависимости родительского поведения от особенностей этнокультурной среды. Например, проблема сиротства в семьях мусульман, у народов Кавказа решается посредством распределения детей-сирот в семьи соседей, знакомых, родственников. По мнению Т.Мерзляковой «...только в России, причем не во всех ее регионах, а только в тех, что населены по большей части русскими, государство вынуждено каждый раз открывать новые детские дома и дома ребенка» [6].

В настоящее время появилось много работ, в которых подробно рассматриваются различные формы семейного устройства детей, оставшихся без попечения родителей. Так, Ю.Дмитриева, Е.Переведенцева, Е.Ушакова, В.Чечет раскрывают специфику функционирования приемной и патронатной моделей устройства и их трансформацию; Л.Митяев исследует особенности функционирования модели семейных детских домов; Н.Ловцова - трансформацию российской семейной политики. Сегодня в Московском городском психолого-педагогическом университете успешно функционирует лаборатория психолого-социальных проблем профилактики безнадзорности и сиротства, где осуществляется поиск оптимального научно-методического обеспечения деинституционализации сиротства (Т.Басилова, Л.Божович, И.Дубровина, М.Лисина, А.Прихожан, Н.Толстых, А.Холмогорова). В частности в лаборатории проводится лонгитюдные исследования семей [8], которые воспитывают детей на условиях профессиональной замещающей заботы. Результаты эмпирических исследований доказывают, что при научно обоснованном комплексном сопровождении семей в процессе подбора, подготовки и интеграции ребенка в семейную систему у выпускников интернатных учреждений происходит компенсация депривационных нарушений в развитии. Данные выводы подтверждаются И.Дементьевой и Л.Олиференко [9, 10], обобщившими опыт функционирования данной

модели устройства в других странах. Отечественная модель патронатного воспитания разработана А.Глазуновым и Т.Шульга [11].

В целом, аналитический обзор исследований по проблеме сиротства показывает её недостаточную проработанность. Об этом, в частности, свидетельствует скудость описания терминологического аппарата, социально-правовых механизмов и методических основ профилактики социального сиротства, концептуальных подходов. Недостаточно уделялось внимания межведомственному взаимодействию в процессе профилактики и решения проблемы социального сиротства; не получил всестороннего анализа имеющийся в различных регионах страны соответствующий опыт взаимодействия государственных, общественных институтов и бизнес-структур в контексте данной проблемы. Кроме того, отсутствуют работы, в которых раскрывался бы организационный аспект интеграции детей-сирот, кросс-культурный анализ практик интеграции, в дополнительном анализе нуждается модель замещающего родительства и перспективы ее развития. Отмечается дефицит исследований, посвященных изучению процессов профилактики социального сиротства, социокультурной интеграции детей-сирот, качественной оценке изменений, происходящих в этой сфере.

Причины социального сиротства

Исследуя социальный контекст родительства, который реализуется в семьях с детьми без обоих биологических родителей (приемные семьи, усыновление, опека) ученые по разному подходят к определению причин сиротства. Например, Н.Панкратова указывает в качестве причин того, почему российские граждане неохотно принимают в семью чужих детей, как материальные трудности, так и несовершенную работу государственных и муниципальных органов, отвечающих за устройство детей (16%); волокиту в органах социальной опеки (14%); коррумпированность государственных и муниципальных органов (9%). Еще одной особенностью общественного мнения в отношении социальных форм приемного родительства является озабоченность «высотой» административных барьеров [12, с 121], в т.ч. в результате неэффективного межведомственного взаимодействия [13, с.65].

По мнению А.Васильева, феномен социального сиротства связывается, прежде всего, с двумя факторами: комплексным кризисом семьи и социально-экономической нестабильностью в обществе. Эти факторы, образуют круг причин, появления социальных сирот: социальная

дезорганізація сімей; матеріальні і жилищні труднощі родителів; нездорові стосунки між родителями; слабкість моральних цінностей; негативні явища, пов'язані з деградацією особистості дорослого чоловіка (алкогольна і наркотична залежність, ухилення від обов'язків по соціалізації дитини) [14, с.55].

По результатам ряду соціологічних опитів населення причини відмови від дітей розділяються на три групи: на першому місці – погане матеріальне становище, потім – різні залежності, і третя причина – це соціально-психологічні фактори [15 - 23]; «...сім'я повинна мати фінансову можливість хоча б до семи років дитини довести, щоб, потім в дитячий будинок не віддати» (А.Марчевський) [23]; «...майже половина дітей, залишених в батьківських будинках – з повних сімей (45%). При цьому причиною відмови від малюка жінки називають погане матеріальне становище» (Л.Гусева) [24]; «...більша половина залишених дітей жінки мають власне житло. Третє житло знімає і лише 9% не мають житла взагалі» (Т.Мерзлякова) [6].

Незважаючи на те, що найбільш часто в якості основної причини сиротства називають важке матеріальне становище сімей, що і примушує їх відмовитися від дітей, потрібно обговорювати і моральні цінності самої сім'ї, специфіку виховання самих батьків. Наприклад, Т.Мерзлякова, вважає, «...що корінь зростаючої статистики соціального сиротства лежить не в матеріальному, а в моральному стані матерів» [6]. Відмова від дитини це, в першу чергу психоемоційний акт, це крок до розриву всіх зв'язків між матір'ю і дитиною. Матеріальні складнощі, безсумнівно, грають певну роль в цьому дійстві, але не виступають визначальними.

З одного боку, проблема полягає в тому, що ті, хто відмовляється від дітей знають, що так можна поводитися і суспільне осудження буде несерйозним, крім того з'явиться вільний час, ніхто не буде перешкодити задоволювати свої потреби. Це реальність сучасного світу. З іншого боку – існує група батьків, які примушені оформити відмову від дитини в надії, що вони обов'язково її повернуть, коли матеріальне становище виправиться. Багато з них об'єктивно опинилися в важкій життєвій ситуації з урахуванням політики держави, яка не тільки не виплачує гідні зарплатні гроші, але і не надає реальної підтримки, ні майбутнім батькам, ні сім'ям з дітьми. Цей матеріальний пакет, який є (наприклад,

пособи по народженню дитини, щомісячні виплати на дитини) ніколи не можна назвати суттєвим підтримкою. Можливо, кінцево, поставити питання, а чому думала сім'я, коли планували дитини, чому не підготувалися, наприклад, в матеріальному плані? Одним з основних відповідей на це питання може бути державна політика в стосунках зарплатної гроші. В Росії тривале час складається парадоксальна ситуація, коли рівень мінімального розміру зарплатної гроші в 5965 рублів виявляється нижче прожиткового мінімуму (8834 рубль для працюючого населення (Агентство РіФ [25]).

Справедливо зауважити, що держава в останні роки намагається знайти важелі ефективного підтримки сімей з дітьми, наприклад, надаються сертифікати по материнському капіталу (більше 450 т.р. на 2015 г.). Однак, в першу чергу, перші три роки ці гроші отримати не можна, а в результаті направити їх можна на певні визначені цілі. Відповідно, хто розуміє перестраховочну позицію держави, той ілюзій не шукає нарахунок материнського капіталу. Хто не розуміє, можливо, стане виправляти демографічну ситуацію в надії отримати додаткові фінансові засоби. Однак існують передположення, що такими людьми виявляться представники груп ризику. Саме тому деякі чиновники висловлюють наступні побоювання: «...побудова росіян більше народити, держава підвищує ризики збільшення об'ємів соціального сиротства» (М.Зурабов) [26, с.2].

Інституційні аспекти сиротства і його профілактики

Найбільш поширеною формою в Росії устроювання дітей, залишених без опіки, є заклади для дітей-сиріт – будинки дитини, дитячі будинки, інтернати. В даний час рівень числа дітей, які потребують устроювання, втричі або вчотири перевищує кількість місць в таких закладах. Модель соціалізації, що існує в даний момент в сиротських закладах, будується без урахування адекватних умов, сприяючих повноцінному розвитку дітей. Неадекватність даної моделі проявляється через негативні наслідки, як для психологічного, так і для соціального розвитку дитини. В відповідності з цим розглядаються різні способи профілактики сиротства, альтернативні форми життєустроювання дітей-сиріт і дітей, залишених без опіки батьків, в частині прийняття сім'ї, сімейно-виховальної групи, сімейного дитячого будинку.

Институциональная система профилактики сиротства в России сегодня представлена государственными учреждениями (напр., социально-реабилитационные центры), а также общественными организациями (НКО, церковь). В настоящее время в стране насчитывается множество различных фондов, которые занимаются оказанием разнообразной помощи детям-сиротам, детям, оказавшимся без попечения родителей, например: Национальный фонд защиты детей от жестокого обращения, Волгоградский региональный Общественный Благотворительный Фонд содействия созданию городского хосписа и помощи детям-сиротам «Достоинство», Санкт-Петербургский благотворительный Фонд помощи детям сиротам «СОДЕЙСТВИЕ», Благотворительный фонд «Дети Наши», Санкт-Петербургский Общественный Благотворительный Фонд «Родительский мост», Благотворительный фонд помощи детям-сиротам «Большая семья», Региональный общественный благотворительный фонд «Защита детей», Фонд помощи детям «Детские домики», Фонд «Наши дети», Благотворительный фонд помощи детям-сиротам, Благотворительный Фонд помощи детям-сиротам и многодетным семьям имени заслуженного лётчика-испытателя СССР, Героя СССР Ю.Гарнаева «Русская берега». Фонды систематически реализуют различные программы, проекты помощи и поддержки детей-сирот. Например, Санкт-Петербургский Общественный Благотворительный Фонд «Родительский мост» (www.rodmost.ru) реализует следующие программы: Программа «Ангелы со сломанными крыльями» (Цель - оказание помощи в семейном жизнеустройстве детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения), Программа «От отчаяния – к надежде» (Цель - профилактика социального сиротства), Программа «Солнечный круг» (Цель – профилактика вторичных отказов и возникновения кризисных ситуаций в принимающих семьях – семьях опекунов и усыновителей), Программа «Мост к детям России» (Цель - профилактика социального сиротства и семейное жизнеустройство детей). Однако без поддержки государства данные организации проблему сиротства не решат.

Специфика социального отношения к сиротству

Считается, что, несмотря на важность, данная проблема стала осознаваться российским обществом достаточно недавно, в середине 90-х годов XX века (Е.Рыбинский) [27, с.4]. Это связано с резким увеличением числа несовершеннолетних, оставшихся без попечения родителей, в контексте социально-экономических

трансформаций того времени. Ответом на данную ситуацию стало усиление институционализации системы, занимающейся сиротами. В частности появились социальные приюты и социально-реабилитационные центры для несовершеннолетних. Их функционирование в основном направлено на обеспечение своеобразного буфера между интернатными учреждениями и неблагополучной семьей. Социально-профилактическая функция на практике масштабно не реализовывалась.

Только в 2005 году в России стали создаваться отделения профилактики социальной дезадаптации в структуре данных учреждений. Это можно считать достаточно важным положительным шагом в решении проблемы сиротства, в реформировании всей системы призрения сирот (А.Левитская) [28]. Тем не менее, на профилактику сиротства тратится намного меньше средств, чем на устранение его последствий: «На профилактику сиротства у нас денег намного меньше уходит, чем на решение проблем, возникающих потом. Мам уговаривают, помогают найти общий язык с родственниками и чиновниками. Однако забрать отказного ребенка соглашается лишь каждая четвертая, хотя и это результат» (Л.Лазарева) [29].

Именно в 2005 году фактически впервые на ситуацию с детьми-сиротами обратил внимание ВЦИОМ. По итогам исследования «Отношение российского общества к проблемам детской беспризорности и безнадзорности, детей-сирот: актуальность и основные направления их решения» (N = 1500) наиболее приемлемой формой воспитания детей-сирот в современных условиях является семейное устройство детей-сирот и, прежде всего, усыновление (71%). Несколько реже респонденты называли такую форму устройства детей-сирот как семейные дома ребенка. Основным сдерживающим фактором при усыновлении, по мнению россиян, является материальная составляющая [30].

В то же время в обществе присутствует негативное отношение к решению проблем сирот, а также к тем, кто оказывает им помощь и поддержку: «В усыновлении усматривают негативный подтекст. ...Это плохо, потому что нет рекламы этого дела, оно должно стать модным! Вот, Николь Кидман усыновила двух детей и открыто говорит об этом. Я вижу, что мой наглядный пример действует» (С.Сорокина) [31]. Речь идет о том, что не на деле, а на словах обыватели сочувствуют сиротам. Даже на экстраординарные случаи (например, необходимость срочной операции ребенку-инвалиду, от которой зависит его жизнь) отклик в

российском обществе незначителен. Удаётся собрать в лучшем случае несколько десятков тысяч, что для масштабов страны крайне мало.

На этом фоне интересным является то, что в коммерческой среде оказание помощи сиротам (пусть и незначительной) является традиционным делом. Фактически каждая коммерческая организация оказывает посильную помощь одному или множеству социально-образовательных учреждений, проводит социальные акции: «Сегодня компании предпочитают простые «визуальные» проекты, когда результаты видны сразу: это и сбор игрушек, и отправка сирот к морю, и поставка оборудования в детские дома... У многих эта работа приняла характер системных поддержки» (Г.Подольный) [32]. Объемы оказываемой помощи можно было бы увеличить. Это возможно, если государство пересмотрит налоговое законодательство и разрешит организациям-спонсорам уменьшать налогооблагаемую базу на размер помощи, а также, если повысить социальный резонанс от такой деятельности. Здесь важна роль средств массовой информации, которые могли бы чаще помещать материалы о меценатах, спонсорах в своих изданиях, широко рассказывать об их благотворительной деятельности.

В настоящее время СМИ в основном муссируют новости скандального характера, касающиеся детей-сирот, находящихся в детских домах и интернатах, о коррупции директоров этих учреждений, о насилии над воспитанниками. В основном репортеры рассказывают о «криминальных историях с участием детей-сирот», «ужасах» из жизни детей в интернатных учреждениях. Единственная новость о приемной семье за десятилетний период – о трагедии: «Жительница Хакасии осуждена за издевательства над приемными детьми: два ребенка умерли. Семья Даниловых заставляла детей выполнять самую тяжелую работу по хозяйству, а за любую провинность их ждало жестокое наказание. За побег из дома сажали на собачью цепь, за плохо выученные уроки били палками, шнуром от кипятильника...» [33].

Негативные новости быстрее попадают в поле зрения журналистов, так как они лучше отвечают критерию частотности, как отмечает Д.Лосик [34, р.121]. Количество позитивных и негативных новостей всегда неодинаково, так как существует перевес в пользу последних по причине их спонтанности. Например, чтобы социализировать ребенка нужно время, но гораздо меньше, чем на его убийство. Таким образом, на полное освещение негативной новости на телевидении потребуется около двух выпусков

новостей, осветить полностью позитивную новость за это время будет труднее, возникнет необходимость в показе ее необычности. Кроме того, негативные новости в своем большинстве недвусмысленны и это сразу замечается аудиторией. Положительные новости могут казаться таковыми одной части аудитории, но другая часть может увидеть в них скрытый смысл. Соответственно происходит конструирование негативного социального отношения к проблемам детей-сирот, а также неблагополучным семьям (семьям, которые оказались в трудной жизненной ситуации или в социально-опасном положении). Таким образом, СМИ концентрируют свое внимание в основном на отрицательных сторонах жизни сирот, при том, что по результатам исследования, проведенного Независимым Институтом Коммуникативистики в рамках проекта «Российские СМИ: в повестке дня социальное сиротство» большинство респондентов (69%) информировано о жизни детей-сирот только из СМИ [35. С.18].

Механизмы решения проблемы сиротства в России

Предлагаются различные варианты решения, направленные и на усиление институционализации и на осуществление деинституционализации сиротства. Сторонники первого подхода пропагандируют необходимость и значимость нахождения детей-сирот в интернатных учреждениях и ратуют за расширение их сети: «Нужно вкладывать средства в строительство детских домов, но чтобы в них жили не более 30 человек» (В.Меньшов) [36, с.24].

Однако, возможно, с учетом влияния мировой практики в данной области, доминируют мнения второго порядка, ориентированные на упразднение системы интернатных учреждений. Подчеркиваются отрицательные стороны нахождения ребенка в интернатном учреждении, нарушение процессов социализации, социокультурной интеграции и инклюзии, а также затратность для государства данной формы жизнеустройства сирот: «...ребенок оторван от широких социальных контактов, семья, круг межличностного взаимодействия ограничен такими, как и он, в результате формируется заниженный уровень самооценки, узкий круг притязаний, неготовность к самостоятельной жизни» (А.Семиконов) [37]; «...вымыть лестницу и туалет, оставить без обеда, ограничить общение с родственниками, положить спать на пол... - это только часть списка наказаний для детей-сирот из коррекционного интерната Нижнего Тагила №3» (А.Жуковская) [38].

Частично решить проблему сиротства, по мнению ряда чиновников, возможно посредством активной пропаганды усыновления / удочерения семьями, которые не имеют / не могут иметь детей. Таких семей в России более 2,5 млн.: «...если хорошо наладить работу по передаче детей-сирот из интернатов в семьи, их в таких учреждениях практически не останется» (М.Зурабов) [39, с.2]. Данный подход к решению проблемы, конечно, имеет право на существование, но какова будет его действительная результативность неизвестно. Это связано с теми причинами, которые продуцируют появление социальной проблемы сиротства и её развитие.

В качестве одной из наиболее важных проблем в решении вопросов в сфере сиротства многие указывают бездействие власти, неэффективность её действий, при том, что в концепции долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 года поставлена задача устранения детской безнадзорности и минимизации последствий сиротства (ifar.ru>ofdocs/rus/rus006.pdf): «...процесс всё время тормозится государством в лице его чиновников, которые практически всё превращают в волокиту, ставят палки в колеса» (А.Иванова) [40]. При этом именно на государство возложена обязанность по обеспечению достойной жизни несовершеннолетним, оказавшимся в трудной жизненной ситуации, и именно государство заинтересовано в воспитании настоящей личности, настоящего гражданина. Однако у государства, возможно, иной взгляд на данную проблему: «Хотя государство обязано обеспечить социальную защиту ребенка-сироты, предоставить ему альтернативу семейной заботы, сегодня среди приоритетов государства проблемы детства не значатся. Часты факты волокитства, нарушений прав ребенка со стороны тех, кто призван защищать права детей (Е.Комаров)» [41]. Соответственно и вопросы профилактики сиротства разрабатываются со значительным трудом. Иницируются различные способы решения этой проблемы, чаще всего правозащитниками, некоммерческим сектором: «Прежде всего, женщин нужно готовить к материнству и создавать службу, которая будет помогать в сложных ситуациях» (Т.Мерзлякова) [6]; «С женщинами, которые планируют отказаться от ребенка должны работать социальные работники и психолог. Обычно кризисную ситуацию удается разрешить за 2-3 месяца (М.Левина, президент Фонда "Родительский Мост".)»; «Одна общественная

организация открыла социальный приют в Ревде, где каждая мать может находиться с ребенком до тех пор, пока не решит своих проблем (Л.Лазарева)» [29]; «Мы купили обычную квартиру двухкомнатную, хрущевку, отремонтировали её. Это все средства проекта, средства спонсоров, и это будет модель именно семейного проживания мамы и ребенка» (Л.Бульченкова) [42]. Необходима масштабная детально проработанная концепция социальной профилактики сиротства. В кризисной ситуации может оказаться любой человек и очень важно поддержать его в этот момент, особенно женщин. В России до настоящего времени так и не сложилась четкая государственная политика поддержки женщин в кризисной ситуации. В целом нужны действенные механизмы профилактики или решения проблемы сиротства, которые должны быть инициированы государством и распространены по всей территории страны. Пока же мы можем наблюдать только локальные действия отдельных лиц, общественных организаций по решению вопросов в сфере сиротства. Данные организации, люди делают много в продвижении новых форм устройства детей, лоббировании их интересов на различных уровнях. При этом государство достаточно часто мешает общественным организациям в реализации программ поддержки и помощи сиротам: «Многие общественные организации поставлены в условия, когда вынуждены платить арендную плату за помещения, чего раньше не было. Фактически власти приравнивают наши благотворительные общественные организации к коммерческим. Для чего это делается, если государство не в состоянии решить проблемы сирот?» (А.Иванова) [43].

Справедливо указать, что государство предпринимает ряд шагов в решении некоторых проблем, связанных с сиротством, правда после всплеска новостей в СМИ по вопросу иностранного усыновления, как указывает П.Куярова [44, с.66]. К примеру, в 2005 году министр иностранных дел С.Лавров заявил, что Россия планирует заключать двусторонние соглашения, чтобы контролировать судьбу усыновленных детей из России: «Усыновленные дети ставятся на консульский учет. Мы пытаемся составлять списки усыновленных и получать информацию о том, как они себя чувствуют». Генеральная прокуратура потребовала ужесточения контроля за усыновлением в стране пребывания [45]. В июле того же года зам. генерального прокурора С.Фридинский сообщил, что его ведомство предложило Государственной Думе ввести административную и уголовную

ответственность за посредничество в проведении усыновления российских детей иностранцами [46].

В то же время, помимо активности на международной арене российские чиновники обязаны заниматься решением «сиротских вопросов» внутри страны. Инициирован конкурс городов России «Город – без сирот» (<http://www.fond-detyam.ru/?node=220&lang=ru>). Планируется доработка законодательной базы по расширению гражданских прав приемных родителей, увеличению объемов помощи им со стороны государства. Также предлагается предусмотреть карательные меры для тех, кто откажется от детей, правда на фоне развития практики «бэби-бокс» (боксы в роддомах, в которых анонимно можно оставить ребенка). Право ребенка на воспитание со стороны родителей прописано в Конституции России, однако не предусмотрено никакой ответственности за неисполнение этих обязанностей. Кроме того, важно усложнить процедуру отказа от ребенка, которая в настоящее время упрощена до минимума: «Сегодня продать квартиру ... труднее, чем отказаться от ребёнка. Нужно лишь поставить одну подпись, чем женщины и пользуются» [6].

Активность бизнес-сообщества в сфере профилактики сиротства до настоящего времени нельзя серьезно рассматривать как инструмент решения проблемы. Данная помощь и поддержка в масштабах страны, регионов, да и самой проблемы невелика. В то же время коммерческие структуры поддерживают практически все инновационные формы устройства сирот, предлагают собственные программы, однако в системе профилактики сиротства их участие минимально. Бизнес-сообщество охотно помогает детям, нуждающимся в особой поддержке, иницируя как единовременные акции, например, к Международному дню защиты детей, или Новому году, так и долгосрочные программы. Однако, обществу в основном известно лишь о «вершине айсберга» – программах, которые реализуют несколько крупных компаний и имеют национальное значение. Например, программа «Линия жизни» по поддержке тяжелобольных детей или «Новый день». Более распространенный вариант, когда помощь оказывается локально: компании осуществляют ее на территории своего присутствия, если только они не имеют широкой филиальной сети. Так, грантовая программа «Новый день» распространяется на федеральном уровне: филиалы ОАО «АКБ «Росбанк» есть в каждом субъекте РФ. Совместная программа «Росбанка» и Детского фонда ООН (UNICEF) под управлением Российского отделения Британского

благотворительного фонда Charities Aid Foundation (CAF Россия) появилась в 1999 году. Она поддерживает программы помощи одаренным детям и проекты, использующие различные виды искусства для реабилитации детей-инвалидов и сирот, социализации трудных подростков, решения проблем детей, переживших стресс или насилие. За шесть лет, благодаря ей, были поддержаны проекты на сумму, эквивалентную 1млн 138 тыс. долларов США, в работу по проектам вовлечено более 36 тыс. детей и 800 организаций.

За последние годы вектор благотворительности изменил свое направление: компании стали задумываться об эффективности меценатства, степени отдачи от социальных инвестиций. По мнению ряда экспертов, сегодня сирот нужно не просто накормить, одеть или отремонтировать их спальни, важнее привнести в работу с ними бизнес-технологии, которые обеспечат эффективные пути решения конкретных проблем. Развитие долгосрочных программ способствует изменению социальной ситуации в регионах присутствия компаний. К их числу относятся программы по семейному устройству детей-сирот, по адаптации выпускников интернатных учреждений к жизни в социуме, их трудоустройству или стипендиальные программы для молодых людей, которые хотят продолжить образование (Л.Грибанова) [47, с.25].

Таким образом, система патронатного воспитания в нашей стране фактически только начинает свою институционализацию и успешность данного процесса во многом зависит от усилий государства, которое пока не спешит его финансировать в должном объеме. Государство в лице чиновников надеется разделить ответственность и затраты в решении проблемы сиротства, в первую очередь с бизнес-сообществом: «...компании могли бы взять под патронаж несколько семей ... опекуны, попечители и приемные родители также нуждаются в их помощи. Мы призываем активнее сотрудничать с органами социальной защиты, опеки и попечительства, которые готовы представить необходимую информацию и подсказать формы поддержки семей» (Н.Шахина) [48].

Такой подход со стороны государства («предоставить информацию и подсказать формы») не совсем понятен, так как коммерческие структуры платят налоги, которые и должны идти на решение социальных проблем. В реальности изменить всю инфраструктуру профилактики и решения проблемы сиротства под силу только государству, но поддержать ее связующие

элементы могут социально-ориентированные программы различных компаний, предприятий.

Анализ мнений по вопросу решения проблемы социального сиротства в России показывает выраженное единодушие представителей различных слоев российского общества: от законодателей до специалистов учреждений социального обслуживания. Все отмечают важность оперативного и эффективного решения данной проблемы для настоящего и будущего развития России, обеспечения её безопасности. В основном предлагаются следующие направления решения проблемы сиротства: доработка имеющегося законодательства в области семьи и детства в части усложнения процедуры отказа от ребенка; развитие альтернативных практик жизнеустройства детей-сирот (патронат, институт приемной, замещающей семьи); профилактическая информационная работа с мамами «группы риска»; организация подготовки квалифицированных кадров для работы с детьми-сиротами, с приемными семьями; увеличение объемов помощи и поддержки семей с детьми со стороны государства. С одной стороны, несомненно, государство вынуждено выделять значительные средства на решение проблемы социального сиротства, с другой стороны – сами граждане, которые фактически продуцируют её, должны нести субсидиарную (совместную) ответственность.

Несмотря на негативный характер статистических данных о распространенности детского сиротства в России, оно не осознается населением как серьезная угроза. Для подавляющего большинства граждан России дети-сироты остаются чем-то далеким и изолированным от общества. Иными словами, защита прав детей-сирот не входит в число приоритетных социальных проблем российского общества. Характерным является то обстоятельство, что такие авторитетные службы изучения общественного мнения, как ВЦИОМ и ФОМ в ходе регулярных общероссийских мониторингов, задавая вопрос о тревожащих социальных проблемах, не включают в перечень ответов вариант «рост детского сиротства». Число же респондентов, выбирающих вариант «другие проблемы» невелико – от 2,2 до 0,6% [49]. Представляется, что фактическое отсутствие у детей-сирот статуса важной социокультурной проблемы, то есть отсутствие значительной общественной обеспокоенности ситуацией, связано, отчасти, с тем, что рост численности детей-сирот и нарушение их прав не являются важными информационными темами для

российских средств массовой коммуникации (СМК).

По мнению ряда экспертов, если осознание значимости проблемы сиротства в России датировано 1996 годом, то признание широкой общественностью внутри страны статуса проблемы как социальной произошло только в 2005 г. Это стало следствием присоединения к заявителям проблемы Президента России, а также обсуждения вопроса иностранного усыновления, поднятого американскими усыновителями, что обусловило обращение внимания российской власти на ситуацию с детьми-сиротами на региональном и федеральном уровнях. Пусковым элементом процесса конструирования защиты прав детей-сирот является изменение количества детей-сирот в стране. Вполне естественным, по нашему мнению, является вывод о том, что ежегодный рост числа детей-сирот свидетельствует о неэффективности государственной системы социальной профилактики и социальной защиты, поддержки в области профилактики и устройства данной категории детей. По мнению эксперта по сиротству, создателя проектов по адаптации воспитанников и выпускников интернатных учреждений А.Гезалова, важны общественная и государственная системы, как по масштабной профилактике сиротства, так и по социализации сирот с привлечением различных социальных групп, корпоративных ресурсов, но при условии их постоянного, пролонгированного влияния на проблему [50].

Таким образом, в научном плане проблема социального сиротства в России еще в недостаточной степени концептуализирована. Вопросы социального сиротства в качестве самостоятельной социальной проблемы рассматривались фрагментарно, в отдельных аспектах. Положение осложняется тем, что формирование принципиально новой системы социальной поддержки и помощи сиротам осуществляется в условиях маркетизации, рынка, минимизации ценностей семьи, формирования общества потребления. При этом наблюдается повышение уровня социальной напряженности, резкое усиление социального и регионального неравенства, социальной дискриминации на фоне усугубления социально-экономических и межэтнических конфликтов. Эффективность социальной профилактики сиротства, как и успешность его преодоления, определяется степенью социального партнерства в стране. При этом, роль государства, конечно, является ведущей.

Литература

1. Островская М., Агапитова С. Положение детей в России / Островская М., член благотворительной организации СПб «Перспективы»; Агапитова С., уполномоченный по правам ребенка в СПб. Режим доступа: <http://www.tv100.ru/news/Rossirotprom-35751>.
2. Доклад благотворительного фонда «САФ Россия», февраль 2015. Режим доступа: http://www.cafrussia.ru/files/blocks/rus_report.pdf
3. Исупова О. Отказ от новорожденного и репродуктивные права женщины / Исупова О. // Социологические исследования. 2002. №11. С. 96 (Санкт-Петербургский благотворительный Фонд помощи детям сиротам "СОДЕЙСТВИЕ". Режим доступа: <http://www.assistancerussia.org/>).
4. Брынцева Г. Тебя не бросят. Что нужно сделать обществу, чтобы слово "сирота" не звучало приговором / Брынцева Г. // "Российская газета" - Федеральный выпуск №4485 / 05.10.07.
5. Лиханов А. Что ждет российского сироту / Лиханова А. // Российская газета. №6583 / 13.09.11.
6. Мерзлякова Т. Социальный набат: пресс-папка. 2011 / Мерзлякова Т. Режим доступа: www.urmonitor.ru; www.siroststvo.ru
7. Дементьева И. Социальное сиротство: генезис и профилактика / Дементьева И. М.: Academia, 2000. 317 с.
8. Социальный набат: пресс-папка. 2005-2015. Режим доступа: www.urmonitor.ru
9. Ослон В. Основы воспитания ребенка в замещающей семье / Ослон В. Ханты-Мансийск, 2010. 252 с.
10. Дементьева И., Олиференко Л., Шульга Т. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска / Дементьева И., Олиференко Л., Шульга Т. М.: Academia, 2002. 290 с.
11. Дементьева И., Олиференко Л. Приемная семья - институт защиты детства: методические рекомендации / Дементьева И., Олиференко Л. М.: Academia, 2000. 197 с.
12. Глазунов А., Шульга Т. Модель патронатного воспитания / Глазунов А., Шульга Т. М.: Изд. центр АПО, 2001. 226 с.
13. Панкратова Н. Социальный и биологический аспекты родительства / Панкратова Н. // Социологические исследования. 2006. №10. С. 120 - 122.
14. Факторы семейного неблагополучия и механизмы профилактики социального сиротства: результаты анализа и рекомендации / Корчагина И., Пишняк А., Малкова М. / Под ред. Л. Н. Овчаровой, Е. Р. Ярской-Смирновой. М.: НИСП, 2010. 192 с.
15. Васильев А. Защита прав детей-сирот в современном российском обществе / А. Васильев // Современное право. 2006. №9 (1). С. 54-57.
16. Социальное сиротство. Союз благотворительных организаций России, 2012. Режим доступа: <http://www.sbornet.ru/publics/show-1.htm>.
17. Социальный набат: пресс-папка. 2012. Режим доступа: www.urmonitor.ru; www.siroststvo.ru.
18. Бруслова О. Результаты исследования причин социального сиротства в регионе, 2010 / Бруслова О. Режим доступа: tiuu.ru/upload/br7.doc.
19. Осипова И. Феномен вторичного сиротства в современной России, 2009 / Осипова И. Режим доступа: <http://www.journaldetskidom.ru/magazine/?act=more&id=541>.
20. Ярская-Смирнова Е., Тепер Г., Грек Н. Брошенные дети: проблемы профилактики раннего социального сиротства, 2010 / Ярская-Смирнова Е., Тепер Г., Грек Т. Режим доступа: <http://www.ivanovo.ac.ru/win1251/jornal/zhurnaly/zhen/zhensh20083.pdf>.
21. Катаргина С., Миркес М. Сиротство: попытка увидеть монстра целиком / Катаргина С., Миркес М. Режим доступа: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/analytics/document10808.shtml, 2011.
22. Байгожина А. Страна сирот, 2003 / Байгожина А. Режим доступа: <http://www.respublika.kz/index.php?art=2003102402>.
23. Южанинов К. Социальное сиротство в зеркале общественного мнения, 2002 / Южанинов К. Режим доступа: <http://www.budgetrf.ru/Publications/VestnikSF/167-11100.htm> (Марчевский А., депутат Палаты представителей Законодательного Собрания Свердловской области).
24. Пелистова Р. Современные проблемы наших детей (из интервью Гусевой Л., специалиста по социальной работе Центра социальной помощи семье и детям). 2012 / Пелистова Р. Режим доступа: www.nashi-deti.ru.
25. Население России. Статистика, факты, комментарии, прогнозы / Агентство РиФ, 2012. Режим доступа: http://www.rf-agency.ru/acn/stat_ru.

26. Лямина М. Что год ребенка нам готовит. Зурабов сократит сирот / Лямина М. // Московский комсомолец от 20.01.07. С. 2.
27. Рыбинский Е. Детство как социальный феномен / Рыбинский Е. М.: Институт детства, 1998. 195 с. (директор НИИ детства Российского детского фонда).
28. Если вы хотите, но не решаетесь усыновить сироту, подумайте о патронате. Режим доступа: <http://www.rg.ru/2013/02/27/patronat.html> (Левитская А., директор департамента воспитания, дополнительного образования и социальной защиты детей Минобрнауки России).
29. Социальный набат: пресс-папка. 2010. Режим доступа: www.upmonitor.ru (Лазарева Л., руководитель Центра помощи семье "Аистенок").
30. Отношение российского общества к проблемам детской беспризорности и безнадзорности, детей-сирот: актуальность и основные направления их решения [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://wciom.ru/arkhiv/tematicheskii-arkhiv/item/single/1537.html>
31. Вахрушева Д. Светлана Сорокина: усыновление должно стать модным! / Вахрушева Д. // ТелеШоу. 2003. №6. С.17 (Сорокина С., телеведущая, усыновитель)
32. Грибанова Л. Социальные программы российского бизнеса в помощь детям-сиротам / Грибанова Л. / Помощь бизнеса детям-сиротам, 2007. № 5. С. 23-28 (Подольный Г., руководитель отдела внешних связей Национального фонда защиты детей от жестокого обращения (Россия)).
33. Жительница Хакасии осуждена за издевательства над приемными детьми: два ребенка умерли [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.newsru.com/crime/06/mama.html>
34. Loseke D. Thinking About Social Problems: An Introduction to Constructionist Perspectives (Social Problems and Social Issues) / Loseke D. New York: Aldine de Gruyter, 1999/2014. P.120-133.
35. СМИ и проблемы социального сиротства: говорят журналисты. СПб.: АСТ, 2010. 153 с.
36. Грибанова Л. Социальные программы российского бизнеса в помощь детям-сиротам / Грибанова Л. // Помощь бизнеса детям-сиротам, 2007. № 5. С. 23-28 (Меньшов В., директор специальной (коррекционной) школы-интерната №8 г. Москвы).
37. Спасение для терпящих бедствие, 2015. Режим доступа: <http://www.parent.fio.ru> (Семиконов А., педагог-психолог).
38. Жуковская А. Жестокие игры в интернате для детей-сирот / Жуковская А. // Газета "АиФ-Урал" от 18.01.2006 (Жуковская А., корреспондент).
39. Зурабов М. (экс-глава Министерства здравоохранения и социального развития РФ) / Зурабов М. // Московский комсомолец от 20.01.07. - С. 2.
40. Социальные сироты в России, 2015. Режим доступа: <http://www.nashideti.ru> (Иванова А., куратор социальных программ фонда «Наши дети»).
41. Развитие постоянных форм семейного устройства детей-сирот в России // Агентство социальной информации. Пресс-релиз. Режим доступа: www.asi.org.ru (Комаров Е., генеральный директор Фонда помощи беспризорным детям Торгово-промышленной палаты РФ).
42. Социальный набат: пресс-папка. 2014. Режим доступа: www.upmonitor.ru (Бульченкова Л., директор НБЛ "Каждый ребенок").
43. Социальные сироты в России, 2010-2015. Режим доступа: <http://www.nashideti.ru>.
44. Интерпретация понятия «социальный конструкционизм» в социологии // Вестник СамГУ. Гуманитарная серия. 2007. №1 (51). С.64-70); Куярова П., социолог.
45. Россия хочет усложнить усыновление для иностранцев. Режим доступа: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/russia/newsid_4697000/4697441.stm (Лавров С., министр иностранных дел РФ).
46. Набат! Наступление на детские православные приюты. Режим доступа: http://kuraev.ru/index.php?option=com_smf&Itemid=63&topic=18650.msg235478#msg235478 (Фридинский С., зам. генерального прокурора РФ).

47. Грибанова Л. Социальные программы российского бизнеса в помощь детям-сиротам / Грибанова Л. // Помощь бизнеса детям-сиротам, 2007. № 5. С. 23-28 (Грибанова Л., обозреватель Агентства Социальной Информации, редактор сайта "Наши дети").
48. Шахина Н. Профилактика социального сиротства в России // Рождественские чтения, 2011 / Шахина Н. Режим доступа: www.prokimon.ru; www.sirotsstvo.ru (Шахина Н., начальник отдела социальной поддержки детей с ограниченными возможностями, профилактики трудной жизненной ситуации детей Департамента медико-социальных проблем семьи, материнства и детства Министерства социального развития РФ).
49. Архив ВЦИОМ. Режим доступа: <http://wciom.ru/arkhiv/tematicheskii-arkhiv/item/single/3444.html>. Представленность результатов опросов в СМИ, например: Система усыновления в России: упрощение вседоступности подобно / Накануне.ру, 2005; Казенный ребенок / Российская газета, 2006; Мониторинг. Сиротская иммиграция / Коммерсант, 2006; Семейное призрение / Ведомости, 2007. Чьи и какие права нарушают сегодня в России, 2010 (отчет ВЦИОМ); Социальный навигатор. Успешные сироты.РУ, 2010; Дети-сироты. Как отличить вредную помощь от полезной // Аргументы и факты, 2011; Россия – без сирот, 2012 (РГ).
50. Гезалов А. Сироте жалость нужна в последнюю очередь, 2012 / Гезалов А. - Режим доступа : <http://newsbabr.com/?IDE=103682>

УДК 316.356.2

Стрельник О. О.

кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

«ПОГАНІ БАТЬКИ»: СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ БАТЬКІВСТВА ЯК ПРОБЛЕМИ

У статті висвітлюються пізнавальні можливості соціально-конструктивістської теорії батьківства, яка дає змогу сформулювати критичну альтернативу есенціалістичному та консервативно-кризовому підходу до вивчення батьківства, а надто материнства, як позадискурсивної та універсальної соціальної ролі. Авторка робить висновок, що дискурс батьківської безвідповідальності та некомпетентності як чи не єдиної проблеми українських сімей та батьків активно відтворюється українськими медіями, академічними дослідженнями та державною риторикою. Конструювання батьківства як проблеми стає підґрунтям не тільки для моральних панік відносно слабкості соціалізуючої ролі сучасної сім'ї, а й для політизації батьківства. Втім за дискурсом батьківської безвідповідальності в Україні приховується слабкість інституційних та структурних умов, в яких сучасні батьки, а надто матері, піклуються про своїх дітей.

Ключові слова: батьківство, соціальний конструктивізм, дискурс, (без)відповідальне батьківство

The article highlights the cognitive capabilities of socio-constructivist theory of parenting that allows creating a critical alternative to the conservative and essentialist approach in the parenthood (especially motherhood) studies. The author concludes that the discourse of the parent irresponsibility and incompetence as probably the only problem of Ukrainian families and parents is actively reproduced by Ukrainian media, academic researches and state rhetoric. Construction of parenting as the problem is not only the basis of moral panic concerning weakness of a socializing role of the modern family, but for the politicization of parenthood as well. The author notes that the discourse of parental irresponsibility covers weakness of institutional and structural conditions in which

Ukrainian parents, especially mothers, care for their children.

Key words: parenting, social constructionism, discourse, (ir)responsible parenting

В статтє рассматриваются освещает познавательные возможности социально-конструктивистской теории родительства, которая позволяет сформировать критическую альтернативу эссенциалистскому и консервативно-кризисному подходу к изучению родительства, особенно материнства, как внедискурсивной и универсальной социальной роли. Автор приходит к выводу, что дискурс родительской безответственности и некомпетентности как едва ли не единственной проблемы украинских семей и родителей активно воспроизводится украинскими медиа, академическими исследованиями и государственной риторикой. Конструирование родительства как проблемы становится основой не только для моральных паник относительно слабости социализирующей роли современной семьи, но и для политизации родительства. За дискурсом родительской безответственности в Украине скрывается слабость институциональных и структурных условий, в которых современные родители, особенно матери, заботятся о своих детях.

Ключевые слова: родительство, социальный конструктивизм, дискурс, (без)ответственное родительство

У 2012 році на телеканалі СТБ стартувало реаліті-шоу «Кохана, ми вбиваємо наших дітей» створене за британським форматом «Honey, we're killing the kids» (BBC). Його герої – сім'ї, діти з яких ведуть «неправильний» спосіб життя як наслідок «поганого» батьківства. У телепрограмі ведучий, психолог Дмитро Карпачов, оприлюднює батькам прогноз того, як будуть виглядати їхні діти у віці 40 років, якщо вони не змінять спосіб життя, що панує в сім'ї. Ведучий також видає покрокові інструкції по зміні батьківських практик, яких батьки повинні дотримуватися впродовж 4-х тижнів, а телеглядачі стають свідками змін в сім'ї. Ця та низка інших подібних телепрограм («Хата на тата», «Стосується кожного», «Врятуйте нашу сім'ю») відтворюють один із провідних в українських медіа, академічних дослідженнях та державних документах соціальної політики дискурсів сім'ї в Україні, а саме – дискурс батьківської безвідповідальності та некомпетентності як чи не єдиної проблеми українських сімей та батьків. Так, упродовж останніх 10 років в українському та

російському соціально-педагогічному дискурсах активно обговорюються питання усвідомленого, відповідального, компетентного батьківства [1, 4] та культури батьківства [5,6].

Емоційна сенситивність теми дитинства, прав дитини та дитячої вразливості створює сприятливий ґрунт для перетворення батьківства на предмет гострих суспільних дискусій: телевізійні шоу та тексти теленовін рясніють картинками та повідомленнями про насильство батьків над дітьми²⁴ та про дітей, залишених без батьківського догляду й піклування, продукуючи, на мою думку, майже виключно «моральні паніки» [7] стосовно батьківської безвідповідальності, демонізацію сучасних батьків та дітей, а також ностальгію за «втраченими духовними та сімейними цінностями» у консервативній риторичі.

«Кризовий стан» сучасного батьківства, а надто материнства, перетворився майже на аксіому в багатьох академічних соціальних дослідженнях аж до закликів відродження «традиційних духовних цінностей», «престижу материнства», «свідомого материнства традиційно-ціннісного типу» [8-11]. Одним із найпоширеніших дискурсів сім'ї в Україні є ідеалізація минулого та риторика «золотої доби» української родини, а міфологізація материнства в українському національному дискурсі здійснюється через образ Ідеальної матері *Берегині*, що набув певної сакральності, відтак став недосяжним для критики та деконструкції [12,13].

Проблемна ситуація мого дослідження полягає в суперечностях між актуалізацією батьківської відповідальності в межах нової (домінуючої)²⁵ культури батьківства, а надто суспільно-політичної риторичі, та тими структурними умовами, за яких реалізуються практики батьківства в сучасній Україні. *По-перше*, це суперечності між процесами

індивідуалізації та розвитку ринкової економіки, що передбачають активне залучення батьків до сфери зайнятості, з одного боку, та зростаючими суспільними вимогами до соціалізуючої функції сім'ї та батьківської відповідальності, з іншого. *По-друге*, це суперечності між підвищенням соціального та державного запиту на відповідальне батьківство та неспроможністю соціальної політики забезпечити інституційні умови для реалізації таких батьківських практик, адже донедавна українська сімейна політика була фактично підмінена політикою зі стимулювання народжуваності [14].²⁶

Метою статті є виявлення пізнавальних можливостей соціально-конструктивістської теорії в аналізі батьківства, що дозволить сформувати критичну альтернативу есенціалістичному та консервативно-кризовому підходу до вивчення батьківства, а надто материнства, як позадискурсивної та універсальної соціальної ролі.

Теоретичним джерелом соціологічної концептуалізації батьківства як соціального конструкту є праця П. Бергера та Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання» (*P. Berger, T. Luckmann. The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge, 1966*). Об'єктивність інституційного світу – створена людиною, сконструйована об'єктивність, а інституційний світ – це об'єктивована людська діяльність, зазначають П. Бергер та Т. Лукман [15, с. 102-103]. Серцевиною фундаментальної діалектики суспільства є знання, що програмує канали, якими у процесі екстерналізації створюється об'єктивний світ за допомогою мови та когнітивного апарату, згодом знання інтерналізуються як об'єктивно існуюча істина у ході соціалізації. Знання про суспільство, таким чином, є реалізацією в подвійному значенні цього слова – в сенсі розуміння об'єктивованої соціальної реальності та в сенсі безперервного творення цієї реальності [там же, с. 111-112].

Агентами формування знань про батьківство є держава, журналісти, науковці, лікарі, педагоги, психологи та соціальні працівники, а засобами конструювання та каналами поширення цих знань

²⁴ При цьому серйозні суспільні дискусії щодо етики такого роду телевізійних продуктів відсутні. Так, 14 вересня 2014 в програмі СТБ «Один за всіх» неповнолітня дівчина пережила очевидно серйозну психологічну травму, розповівши публічно про факти систематичного сексуального насильства з боку вітчима. За цим фактом прокуратурою м. Кривий Ріг було порушено кримінальну справу стосовно гвалтівника, при цьому серйозної дискусії або офіційних звернень до керівництва каналу щодо психологічної травми, завданої дитині, не було.

²⁵ Соціокультурні смисли батьківства та батьківські практики не є універсальними, а залежать від класових, етнічних, поселенських та інших контекстів.

²⁶ Йдеться про те, що до 1 липня 2014 року виплати на народження дитини були дуже високими. З 1.12.2013 до 30.06.2014 розмір виплат становив 30960 грн. на першу дитину, 61920 – на другу, 123840 – на третю та кожну наступну. З 1 липня 2014 року розмір виплат був встановлений на рівні 41280 грн. для дітей будь-якої черговості народження, що з урахуванням інфляції становило наприкінці 2014 року близько 2000€.

є мас-медіа, державні та регіональні програми роботи з сім'ями та відповідні звіти, методичні розробки, експертні поради та популярні посібники по догляду за дітьми та їхньому вихованню, навчальні посібники та підручники з підготовки фахівців по роботі з сім'ями та дітьми.

Процес конструювання батьківства як проблеми ґрунтується на т.зв. «батьківському детермінізмі». Цей термін був запроваджений британським дослідником Ф. Фуреді (*F. Furedi*) для позначення форми детерміністичного мислення, що пояснює повсякденні практики батьків як пов'язані з вадами дітей, нанесенням їм шкоди і, таким чином, усьому суспільству [16]. Виховання дітей розглядається як надто важке завдання, щоб покласти його тільки на батьків, а чи не єдиною передумовою сімейного неблагополуччя визначається проблема батьківської безвідповідальності. Актуальність питань усвідомленого, відповідального та компетентного батьківства в соціально-педагогічному дискурсі останніх 10 років часто обґрунтовується авторами не з позиції інтересів самих батьків, а з позиції інтересів держави з апеляцією до демографічних проблем депопуляції та батьківських громадянських обов'язків. Батьки об'єктивуються як демографічний ресурс, покликаний вирішувати завдання демографічного розвитку країни [2, с. 1; 6, с.3], та реалізовувати запити держави щодо відповідального виконання батьківських обов'язків громадянами [3, с. 4; 2, с. 1; 17, с. 2-3].

Соціальне сирітство, діти, залишені без догляду батьків, безпритульні діти, діти-жертви насильства, фізичної та сексуальної експлуатації, діти, які скоїли злочин, дитяча агресія, залежність дітей від комп'ютерних ігор та Інтернету – ці питання вочевидь перетворилися на топ-теми в українських мас-медіа, публічних дискусіях, державних програмах роботи з сім'єю, наукових дослідженнях упродовж останніх 10 років.

Втім у межах соціально-конструктивістського підходу до аналізу соціальних проблем викликає інтерес ситуація невідповідності між фактичним поширенням феномену та соціальним занепокоєнням відносно нього, що є однією з передумов формування так званих «моральних панік» [7]. Так, набуває характеру моральної паніки проблема педофільії та сексуального насильства над дітьми. Ігор Кон наводить приклад її гіперболізації з виступу голови Слідчого комітету на російському телебаченні, який наводить «точну статистику» про те, що кожна четверта дитина в Росії стає жертвою зґвалтування, кожна третя – втягнута до занять проституцією, та говорить про збільшення

більш ніж у 14 разів кількості хлопчиків, які постраждали від дій гомосексуального характеру. На завершення чиновник ностальгує за гуманними традиціями суспільства та добротою й співчутливістю як національними рисами росіян [18, с. 292]. Втім, зазначає І. Кон, відрізнити реальне зростання насильства над дітьми від ілюзій масової свідомості, схильної ностальгічно ідеалізувати минуле, – надзвичайно важко.

Найактивнішими агентами поширення моральних панік є мас-медіа. Так, у 2013 році електронні ЗМІ в Україні рясніли заголовками про те, що 61,2% українських дітей страждають від фізичного насильства в сім'ї з посиленням на дослідження, проведене Держкомстатом України спільно з Дитячим Фондом ЮНІСЕФ. Втім, у текстах повідомлень деталізувалося, що цей відсоток стосується дітей, які «стали жертвами фізичного або психологічного покарання».²⁷ В деяких медійних текстах стосовно цього ж дослідження частка дітей, постраждалих від насильства в сім'ях, збільшилася до 70%. Ці дані інтерпретуються медіями як свідчення «нецивілізованості» українських батьків, адже зазначалось, що за цим показником Україна є близькою до Белізу (71 %), Джибуті (72 %), Тринідаду й Тобаго (77 %).²⁸

З позицій конструктивістського підходу [19-21], соціальна проблема – це не об'єктивно існуюча соціальна умова, а висування вимог змінити певну ситуацію. З цієї точки зору, якщо риторика вимог відсутня, то соціальна проблема відсутня так само [22, с. 83]. Вимоги до соціальних змін є сполучною ланкою між знанням та дією. В цьому контексті дискурс дитячої вразливості та батьківської (без)відповідальності стає підґрунтям для політизації батьківства та перетворення його на об'єкт державної політики та політичних ініціатив [16], а центральною характеристикою інституту батьківства стає уявлення про те, що батьків треба вчити бути батьками [23; 24, р. 8]. Так, одним із завдань української державної програми підтримки сім'ї до

²⁷ В Україні від фізичного насильства страждає 61,2 % дітей – ЮНІСЕФ // Незалежне бюро новин, 22 листопада 2013, <http://nbnews.com.ua/ua/news/105920/>.

²⁸ Треба ювенальну юстицію? 70 % українських дітей б'ють у родині – ЮНІСЕФ // 7 днів, 20 листопада 2013, <http://7days-ua.com/news/treba-yuvinalnu-yustytsiyu-70-ukrajinskykh-ditej-b-yut-u-rodyni-yunisef/>; Добро с кулаками. В українських семьях практикуют силовые методы воспитания // Коммерсант Украина, 20 ноября 2013, <http://www.kommersant.ru/doc/2347890>.

2010 року було проголошено створення системи цілеспрямованої підготовки майбутніх батьків та підвищення рівня психолого-педагогічної культури громадян, а акцент на системному характері такої підготовки, в т.ч. надання послуг сім'ям з питань підготовки до майбутнього батьківства є особливістю наступної програми підтримки сім'ї до 2016 року [25].

У «Державній цільовій соціальній програмі підтримки сім'ї до 2016 року» одним із шляхів розвитку сімейної політики проголошено «пропаганду сімейних цінностей із формування сім'ї, орієнтованої на народження та виховання двох і більше дітей, здатної самостійно розв'язувати проблеми, забезпечувати власний розвиток, брати активну участь у житті громади, виховувати відповідальних громадян» [там же]. Отже, батьківство декларується в якості демографічного, соціального та громадянського обов'язку. При цьому «створення умов для сімей», що могли би сприяти відповідальним батьківським практикам, пов'язується з впровадженням педагогічних технологій із формування відповідального батьківства, зокрема, з проведенням інформаційно-просвітницьких та рекламних кампаній, спрямованих на підвищення престижу сім'ї, багатодітності та відповідального батьківства, підготовкою молоді до подружнього життя, підвищенням рівня відповідальності батьків за виховання та розвиток дітей, навчанням фахівців із питань підготовки вагітних жінок до народження дитини тощо [там же].

Одним із механізмів конструювання батьківства та регулювання батьківських практик є *експертне знання*. Знання є способом пояснення та виправдання, а отже легітимації інституційного світу [15]. Процеси індустріалізації суспільств спричинили відокремлення приватного від публічного, особистого від професійного, експериментального знання від знання експертного, що призвело до появи особливого типу «експертних дискурсів» та, загалом, до перетворення експертизи на структурну рису сучасних суспільств. П. Бергер та Т. Лукман пов'язували появу структур експертизи з поділом праці, диференціацією інститутів і появою економічних надлишків, що дає змогу певним групам та індивідам займатися діяльністю, безпосередньо не пов'язаною з підтримкою життєзабезпечення [там же, сс. 127, 134].

В сучасному суспільстві експертне знання є механізмом інституціалізації батьківства. Виникає власне поняття «батьківство» (англ. *parenting*), відокремлене від виключно біологічної спорідненості. Наразі це поняття позначає особливу діяльність, що передбачає певний набір

знань, навичок та експертно-скерований стиль виховання [23, р. 1], що можна охарактеризувати як *професіоналізацію батьківства*. Так, в українському соціально-педагогічному дискурсі поняття «відповідальне ставлення до батьківства» трактується як позиція особистості, обумовлена її психолого-педагогічними та морально-правовими знаннями, переконаннями, сімейними цінностями, позитивним емоційним переживанням, прагненням стати батьком/матір'ю та стійкою відповідальною поведінкою особистості стосовно *практичної реалізації знань та умінь у батьківстві* (курсив мій – О.С.) [3, с. 9]. Усвідомлене батьківство передбачає прагнення батьків до поповнення своїх знань, умінь, здібностей відносно процесу виховання дітей [1, с. 194].

Ф. Фуреді припускає, що батьківський детермінізм та політика захисту дітей деструктивно впливає на сім'ї [17], руйнує й підриває батьківський авторитет, впевненість і позбавляє батьків повноважень, оскільки заснована на переконанні, що всі батьки потребують в навчанні. «На жаль, проекти, які спрямовані на трансформацію некомпетентних дорослих на компетентних батьків, призводять до позбавлення повноважень матерів і батьків і наділяють повноваженнями професіоналів» [цит. за 26, р. 7]. При цьому експерти не беруть до уваги, що батьки можуть не потребувати їхньої допомоги або не хотіти експертних порад.

Оскільки мати є основним суб'єктом турботи та піклування про дітей, соціокультурні норми «хорошого батьківства», в першу чергу, впливають на інститут і практики материнства. Як зазначає Шерон Хейз (*Sh. Hays*), у межах «ідеології інтенсивного материнства» (*intensive mothering*) материнство визначається як дітоцентрована, емоційно залучена, експертно-скерована, трудомістка та фінансово затратна діяльність [27, р. 8].

Ключовим елементом ідеології материнства є соціокультурні уявлення про «хорошу» та «погану» матір. Ідеологія материнства містить низку суперечностей. З одного боку, матері романтизуються як такі, які дають життя, жертівні й турботливі, з іншого – демонізуються як задушливі, деструктивні, геперопікаючі. Вони розглядаються як сильні та впливові через те, що в їх руках знаходиться доля їхніх дітей та, водночас, як безсилі та неспроможні, підкорені природі та інстинктам. Культура з одного боку приписує матерям особливу чутливість, з іншого – звинувачує їх у надмірній емоційності [28]. Типові претензії відносно «надмірної материнської любові» ілюструються відомим фотопроєктом

Анни Радченко «Зворотній бік материнської любові»,²⁹ на який авторку надихнула книга Анатолія Некрасова «Материнська любов»³⁰ про згубні наслідки «надмірного» материнського почуття до дітей.

На думку Анни Шадріної, масова культура відтворює бінарну опозицію материнських образів через два основних поляризованих портрети: «суперматері», яка завжди поряд із своїми дітьми, та «поганої» (відсутньої або деструктивної) матері. Авторка відзначає такі риси образу «хорошої» матері: вона не дуже молода, але і не занадто стара, перебуває в шлюбі, в неї гарні стосунки з чоловіком, які не заважають їй піклуватися про дітей. Вона не є недбалю, але й не занадто опікує дітей. Вона біла, повносправна, гетеросексуальна, а її зовнішність відповідає глянцеви́м стандартам [там же]. «Хороша матір» також володіє навичками лікарки, кухарки, медсестри, психологині та вчительки, її діти здорові й демонструють надзвичайні успіхи в усіх сферах. Недосяжність еталону «ідеальної матері» в реальному житті робить жінок легко вразливими для ідеологічних спекуляцій. Сучасна поп-культура, зокрема кінематограф, насичений тривіальними інтерпретаціями психоаналізу, пояснює будь-які проблеми особистості наслідками пережитого в дитинстві. Оскільки в діючому соціальному порядку модель «асиметричного батьківства» виправдовується «природною потребою» жінок піклуватися про дітей, у матерів фактично немає шансів уникнути звинувачень в «усіх гріхах суспільства» [там же].

Висновок. Дискурс батьківської безвідповідальності та (не)компетентності як чи не єдиної проблеми українських сімей та батьків активно відтворюється українськими мас-медіа, академічними дослідженнями та державною риторикою. Емоційна сенситивність теми дитинства, прав дитини та дитячої вразливості створює сприятливий ґрунт для перетворення батьківства на предмет гострих суспільно-політичних дискусій та формування моральних панік відносно слабкості соціалізуючої ролі сучасної сім'ї. Оскільки батьківство в Україні залишається гендерно асиметричним, соціокультурні норми та приписи відносно батьківської відповідальності фактично є нормами «хорошого материнства». Втім, за цим дискурсом приховується повсякденна реальність українських батьків, а надто матерів. За умов слабкості інституційних умов, недоброзичливості ринку праці до працівниць із сімейними обов'язками та

постійно зростаючих вимог держави до соціалізуючої (та навіть освітньої) ролі сім'ї матері вимушені постійно балансувати між ролями відповідальної (інтенсивної) матері та хорошої працівниці. Ці суперечності стануть предметом подальших теоретичних та емпіричних розвідок авторки.

Література

1. Бартків О. С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти / Бартків О.С. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 23. – С. 192-195.
2. Буніна Л.М. Формування у молодих сімей навичок усвідомленого батьківства засобами соціально-педагогічної підтримки в північній Ірландії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Буніна Лариса Миколаївна. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2005. – 20с.
3. Лещенко О.Г. Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя / Лещенко Олена Генадіївна : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. – Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – 22с.
4. Трубавіна І. М. Усвідомлене та відповідальне батьківство: спільне та відмінне / Трубавіна І.М. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 13 (272). – С. 96-101.
5. Абрамова А.А. Формирование культуры родительства в современном российском обществе : автореф. дисс..... канд. соц.наук : 24.00.01 / Абрамова Ася Алексеевна. – М.: Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Московский государственный гуманитарный университет им. М.А. Шолохова», 2011. – 21с.
6. Максимовська Н.О. Формування культури материнства жіночої молоді у соціально-педагогічному середовищі вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Максимовська Наталія Олександрівна. – Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – 20с.

²⁹ <http://bigpicture.ru/?p=352802>

³⁰ <http://www.litmir.me/br/?b=120890>

7. Cohen S. *Folk Devils and Moral Panics*/ Stanley Cohen. – 3rd ed. - Routledge, 2002. – 210pp.
8. Антонов А. И. Современная семья: два взгляда на одну проблему / Антонов Анатолий Иванович // *Семья в России*. – 1999. – № 1–2. – С. 30-40.
9. Антонов А.И., Сорокин С.А. Судьба семьи в России XXI века. Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции / Антонов А.И. и Сорокин С.А. – М.: Издательский Дом "Грааль", 2000. – 416с.
10. Грицай Л.А. Кризис материнства в современном российском социуме: причины и последствия / Л.А. Грицай // *Материалы II Всероссийской межвузовской научной конференции*, г. Муром, 23 апреля 2010 г. «Научный потенциал молодежи – будущее России» / отв. ред. С.Н. Жиганов. – Муром : Изд. Полиграф. Центр МИ ВлГУ, 2010. – С. 700–702.
11. Грицай Л.А. Социально-психологические особенности кризиса традиционного материнства в современной России [Электронный ресурс] / Грицай Л.А. // *Актуальные инновационные исследования: наука и практика: электронное научное издание ГОУ ВПО «Гамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина»*. – 2010. – № 3. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.actualresearch.ru/nn/2010_3/Article/psychology/gritsay.htm (20.06.2014). – Загл. с экрана.
12. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа /Оксана Кись // *Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история* / под ред. Н.Л. Пушкаревой. – М.: „Российская политическая энциклопедия”, 2003. – С. 156–162.
13. Кись О. Кого оберігає Берегиня, або матриархат як чоловічий винахід / Оксана Кись // «Я» (Інформаційно-освітнє видання). – 2006. – № 4(16). – С. 11-16.
14. Стрельник Е.А. Государственный неотрадиционализм и семейная политика в Украине / Стрельник Е.А. // *СоцИс: Социологические исследования*. – 2014. – № 9. – С. 97-102.
15. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. – М.: «Медиум», 1995. – 323с.
16. Furedi F. Parental determinism: a most harmful prejudice [Electronic resource] / Frank Furedi // *Spiked*, 21, May 2012. – Available at: <http://www.spiked-online.com/newsite/article/12465#.VDoa6RaAeJ4> (21.12.2014).
17. Шевченко Н.Ю. Соціально-педагогічні засади формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Шевченко Наталія Юріївна. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 25с.
18. Кон И.С. С. Бить или не бить? / Игорь Кон. – М.: Время, 2012. – 448с.
19. Ясавеев И. Социальные проблемы и медиа. Конструктивистское прочтение / Искэндэр Ясавеев. – Llap Llambert Academic Publishing, 2010. – 232с.
20. Ясавеев И.Г. Конструкционистский подход к социальным проблемам / И.Г. Ясавеев // *Журнал исследований социальной политики*. – 2004. – том 4, № 2. – с. 533-546.
21. Полач Д. Социальные проблемы с конструкционистской точки зрения / Дороти Полач // *Журнал исследований социальной политики*. – 2010. – № 1. – С. 7–12.
22. Кольцова О.Ю., Ясавеев И.Г. Конструирование проблемы полицейского насилия в российской блогосфере: риторика, лейтмотивы и стили / О.Ю.Кольцова, И.Г. Ясавеев // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2013. – №3. – С. 81-100.
23. Faircloth Ch., Hoffman D., Layne L. Parenting in Global Perspective. Negotiating Ideologies of kinship, self and politics / Faircloth Charlotte, Diane M. Hoffman and Linda L. Layne. – London: Taylor & Francis Ltd, 2013. – P. 1-17.
24. Lee E. Introduction / Ellie Lee // *Parenting Culture Studies*. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – P. 1-24.
25. Державна цільова соціальна програми підтримки сім'ї до 2016 року. Затверджено Кабінетом міністрів України 15.05.2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF>

26. Rudner J. The influence of risk policy on children's independent mobility [Electronic resource] /Julie Rudner. – Available at: <http://soac.fbe.unsw.edu.au/2009/PDF/RudnerJulie.pdf>
27. Hays Sh. Cultural Contradictions of Motherhood / Sharon Hays. – Yale University Press, 1996. – 272pp.
28. Шадрина А. Можно ли быть хорошей матерью? [Электронный ресурс] / Анна Шадрина, 15 сентября 2014. – Режим доступа: <http://makeout.by/2014/01/15/mozhno-li-byt-horoshey-materyu.html>

■ **УДК 304 : 338.124.4**
■ **ББК 660.491.1. – 971.**

■ **Сараєва О.В.**

■ кандидат історичних наук, старший викладач
■ кафедри соціології та соціальної роботи ГВНЗ
■ «Приазовський державний технічний університет»
■ (м. Маріуполь, Україна)

■ **СОЦІАЛЬНА РОБОТА В УМОВАХ КРИЗИ**
■ **ДЕРЖАВИ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ:**
■ **ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД**

■ *У статті розглядаються зміни в організації і*
■ *технології соціальної роботи в умовах кризи*
■ *скандинавської моделі держави загального*
■ *добробуту. Показано, що скандинавські уряди*
■ *знайшли шляхи збереження високих соціальних*
■ *стандартів, які полягають перш за все у*
■ *диверсифікації джерел соціальних послуг.*
■ *Соціальні функції частіше перебирають на себе*
■ *органи місцевого самоврядування*
■ *(муніципалітети), приватний сектор, структури*
■ *громадянського суспільства. Основними*
■ *об'єктами соціального захисту стають тепер не*
■ *безробітні та люди похилого віку, а сім'я, діти,*
■ *окремі категорії нужденних, а підхід до їх опіки*
■ *стає більш індивідуальним.*

■ *Ключові слова: держава загального*
■ *добробуту, соціальна робота, соціальна держава,*
■ *скандинавська модель, громада, муніципалітет.*

■ *The article shows changes in the organization*
■ *and social work technologies in the contexts of the*
■ *Nordic model of the welfare state crisis.*
■ *Scandinavian governments have found solutions to*
■ *maintain high social standards, included primarily*
■ *diversification of social services sources. Social*
■ *functions are often taken by local governments*
■ *(municipalities), private sector, civil society*
■ *structures. The main objects of social protection are*
■ *no longer unemployed and the elderly, but family,*
■ *children, certain categories of the people in need, and*
■ *the approach to epy care is becoming more individual.*

■ *Key words: Welfare state, social work,*
■ *Scandinavian model, community, municipality*

■ *В статье рассматриваются изменения в*
■ *организации и технологии социальной работы в*
■ *условиях кризиса скандинавской модели*
■ *государства всеобщего благосостояния.*
■ *Скандинавские правительства нашли пути*
■ *сохранения высоких социальных стандартов,*

закрывающиеся, прежде всего, в диверсификации
источников социальных услуг. Социальные
функции чаще берут на себя органы местного
самоуправления (муниципалитеты), частный
сектор, структуры гражданского общества.
Основными объектами социальной защиты
становятся теперь не безработные и пожилые
люди, а семья, дети, отдельные категории
нуждающихся, а подход к их опеке становится
более индивидуальным.

Ключевые слова: государство всеобщего
благосостояния, социальная работа, социальное
государство, скандинавская модель, община,
муниципалитет

Постановка проблеми. Соціальна держава (Welfare state), тобто держава, що здійснює соціальні функції, зокрема бере на себе відповідальність за добробут громадян, забезпечує доступність соціальної підтримки, створює систему соціального забезпечення, з другої половини ХХ ст. стає однією з визначальних характеристик розвинутих країн Заходу. Найбільших успіхів у побудові соціальної держави досягли країни Північної Європи, що створили майже всеохоплюючу систему державного соціального захисту і часто слугували прикладом суспільства загального добробуту. Але на початку ХХІ ст. соціальна держава під впливом різних обставин, і, насамперед глобалізації і інтернаціоналізації фінансово-економічного життя потерпає від серйозних проблем. Скорочення державних витрат відбивається на організації і масштабах соціальної роботи, допомоги нужденним, безробітним, інвалідам тощо. Яким чином скандинавські країни корегують модель соціального захисту? Чи вдається їм зберегти державу загального добробуту під натиском неоліберальної глобалізації? Як суспільство північних країн реагує на виклики власному добробуту? Вважаючи на те, що соціальні функції частіше перебирають на себе або органи місцевого самоврядування, приватний сектор, структури громадянського суспільства, можемо говорити про актуальність скандинавського досвіду. Мається на увазі не копіювання скандинавської моделі соціальної держави, адже в Україні для цього немає ані умов, ані можливостей. Перш за все має бути затребуваним досвід самоорганізації суспільства для вирішення локальних соціальних питань, бюджетна самостійність громад, які самі розпоряджуються коштами та вмiла державна організація і координування соціальної роботи. Тим більше це актуально в контексті децентралізації і реформи місцевого

самоврядування, а також формування громадянського суспільства. Власне кажучи, війна на Донбасі і потужний волонтерський рух, допомога біженцям, іншим жертвам конфлікту наочно продемонструвала потенціал громадянського суспільства в Україні заради вирішення соціальних проблем.

Аналіз актуальних досліджень. Європейські дослідники приділяють питанням структури, розвитку і кризи Welfare State дуже прискіпливу увагу. Класичною в цьому плані вважається праця данського соціолога Г. Еспрінг-Андерсена «Три світи капіталізму загального добробуту», що вийшла у 1990 р.[1]. Вчений виокремив і обґрунтував три моделі держави загального добробуту і, в подальшому його класифікація стала однією з найпоширеніших при дослідженні проблеми. Актуальною темою сучасних соціологічних і політологічних студій є криза соціальної держави, причини і сутність якої проаналізовані у роботі П. Даймонда і Дж. Лоджа [2], у статті Б. Греве [3].

Безпосередньо скандинавську модель соціальної держави в сучасних умовах розглядають Х. Гінзбург та М. Розенталь [4], М.Каутто та Й. Квіст [5]. Серед небагатьох вітчизняних розвідок проблеми зазначимо роботу Н. Хоми [6].

Конкретні питання організації соціальної роботи в скандинавських країнах, зокрема її етнічні та гендерні аспекти, найновіші інновації соціальної політики та результати соціологічних досліджень регулярно висвітлюються на сторінках спеціалізованого наукового журналу Nordic Social Work Research [7]. Він є майданчиком для обміну думками і практичними ініціативами з соціальної роботи.

Метою статті є з'ясування змін в організації і пріоритетах соціальної роботи у країнах Північної Європи у контексті трансформації скандинавської моделі держави загального добробуту

Виклад основного матеріалу. Широкого поширення і закріплення в багатьох конституціях західних країн термін «соціальна держава» отримав після другої світової війни. При цьому, високий рівень матеріального благополуччя країн Заходу та створення системи розвинутого соціального захисту протягом 50-70- х рр. ХХ ст. зумовило появу терміну «суспільство загального добробуту», який часто ототожнювався з соціальною державою. Згідно з визначенням енциклопедії «Британніка», держава загального добробуту - це концепція правління, при якій держава відіграє ключову роль у захисті і заохоченні економічного і соціального добробуту своїх громадян. Вона заснована на принципах

рівності можливостей, справедливого розподілу багатства та громадської відповідальності щодо тих, хто не в змозі самостійно забезпечувати себе певні соціальні стандарти [8]. Отже, вихідним критерієм виділення соціальної держави в особливий тип став державний патерналізм, звернений на всіх членів суспільства незалежно від їх соціального статусу.

Доволі поширеною у вітчизняній і зарубіжній літературі є класифікація соціальних держав. Зокрема виділяються соціальні держави ліберального, консервативного, корпоративного та соціал-демократичного типу. Основним критерієм такого поділу є ступень і масштаби залучення держави у вирішення соціальних питань. Так, данський дослідник Г. Еспрінг-Андерсен називає державами з „ліберальною” моделлю соціальної держави такі країни, які вирізняються помірним соціальним захистом (США, Канада та Австралія). У них найменший ступінь втручання держави в економіку і соціальне забезпечення орієнтовано на додержання індивідуалізму, а соціальна політика держави виступає як засіб контролю. У державах з „консервативною корпоратистською” моделлю, характерним є переважання серед суб'єктів соціальної політики інститутів громадянського суспільства (Франція, Німеччина й Італія). Державам з „соціал-демократичною” моделлю соціальної держави властиве розширення соціальних прав і прагнення до ліквідації соціальної нерівності (Швеція, Данія, Норвегія та Нідерланди) [9]. При такій моделі держава докладає зусиль до встановлення максимального рівню доходів, зменшення різниці в зарплаті, гарантіях повної зайнятості (соціальна політика держави виступає як засіб забезпечення "рівності, кооперації і солідарності").

Найбільш активною і діяльною державна регулююча участь є у соціал-демократичній моделі, яка, на наш погляд, є найбільш відповідною сутності соціальної держави. Модель передбачає, що кожна людина має право рівного доступу до соціальних та медичних послуг, освіти та культури. Це стосується і догляду за ізгоями і уразливими групами у суспільстві. Головною метою є створення можливостей для всіх брати участь у соціальному житті і в процесі прийняття рішень в суспільстві. Скандинавська модель також характеризується сильним зв'язком між рівнем добробуту та політикою щодо ринку праці. Система соціального забезпечення фінансується головним чином за рахунок податків, які є відносно високими в регіоні.

Отже, виокремимо три найважливіших маркера скандинавської моделі: зближення доходів і життєвих можливостей населення,

відсутність різкої соціальної і матеріальної нерівності; соціальна державна політика розглядається як прямий обов'язок держави.

Вітчизняна дослідниця Н. Хома називає ключовою характеристикою скандинавської моделі загального добробуту – універсалізм, який забезпечує можливість кожного громадянина отримувати достатній мінімум соціального забезпечення і послуг незалежно від його місця на ринку праці [10].

Довгі роки така політика приносила успішні результати, але вже на початку 90-х рр. XX ст. виявилися перші ознаки кризи скандинавської моделі, які, надалі, вже у XXI ст. поставили перед північноєвропейськими урядами непросте завдання пристосування моделі до нових суспільних реалій.

Зовнішні причини кризи вкорінювалися перш за все у зміні економічних умов на міжнародній арені – неоліберальна глобалізація; інтернаціоналізація фінансових ринків; інтернаціоналізація виробництва. Глобальні фінансові ринки стали перерозподіляти економічні ресурси світу. Стали невідповідними переговори між роботодавцями і профспілками, а бізнесу легше перенести виробництво у країни третього світу з дешевою і слабо захищеною соціально робочою силою. Не менш важливими є внутрішні умови проблем скандинавської моделі: демографічна криза, деіндустріалізація, збільшення імміграційних потоків.

Одним з перших шляхів протистояння кризі держави загального добробуту стала кооперація соціальної політики країн Північної Європи. У 1994 р. була прийнята скандинавська конвенція про соціальну допомогу і соціальні послуги. Вона передбачає, що громадянин будь якої з п'яти країн (Швеції, Фінляндії, Норвегії, Данії та Ісландії), якщо він на законних засадах перебуває в іншій скандинавській країні, має право на таку ж саму безоплатну соціальну допомогу і соціальні послуги, включаючи медичні [11].

З кінця 1990-х років формується консенсус серед північних країн в рамках політики соціальних інвестицій (т.зв. «скандинавський стиль»), за допомогою якого держава створює рівновагу між ринком і соціальною справедливістю через інтенсивну систему соціального забезпечення. Відповідно до цього, північноєвропейські держави приділяють менше уваги «старим» соціальним ризикам, таким як безробіття і старість, і набагато більше «новим» ризикам, таким як бідність сім'ї і розрив стосунків у сім'ї [12].

Звісно, північним країнам не вдалося уникнути скорочення розходів на соціальну сферу. Були проведені коригування податків і зборів в меншу сторону. Таким чином, центр уваги змістився від спроб покращення побутового обслуговування в бік зосередження на тому, як ці витрати можуть бути знижені або, як можуть бути перенесені з державного сектора в приватний. В цілому, крім скорочення державних витрат, також спостерігається орієнтація на різні форми зміни політики на ринку праці відносно стимулювання населення до пошуків роботи [13].

В той же час скандинавські країни інтенсивно займаються диверсифікацією соціального забезпечення, залишаючи діючою найпотужнішу соціальну систему. При цьому вони творчо та іноваційно ставляться до корегування соціальної політики. Є цікаві відмінності між північними країнами з точки зору організації політики соціального забезпечення. Наприклад, у Данії пішли далі, ніж в інших країнах за залученням приватного сектора у соціальні послуги та у наданні вибору для користувачів. Данці також відрізняються в моделях "гнучких гарантій" на ринку праці, а також акцентують асиміляцію в міграційній політиці - на відміну від стратегії інтеграції, яка характеризує Швецію і Норвегію. Ісландія істотно відрізняється від інших скандинавських країн, тут доступ до служб соціального забезпечення в значній мірі заснований на принципі "добробут заради праці". У Фінляндії, добровільний сектор відіграв важливу роль у наданні допомоги людям похилого віку. У Норвегії, державний сектор надання соціальних послуг був більш домінуючим, ніж в інших країнах [14].

У Швеції створено найбільш розгалужену систему підготовки соціальних працівників. Так, в Швеції діє 6 навчальних закладів і кілька кафедр, які готують відповідні кадри. Умовно можна виділити три основні групи соціальних працівників. Першу складають ті, хто займається доглядом за хворими людьми та інвалідами і працює в основному в медичних закладах. Друга група представлена соціальними педагогами. І третя група включає «асистентів» (патронаж) - це найбільш ефективно діюча розгалужена численна група соціальних працівників. У Швеції населення якої становить приблизно 8 млн. чол. налічується близько 20 тис професійно підготовлених фахівців - соціальних працівників. Соціальна робота в сучасній Швеції проводиться на різних рівнях: індивідуально, в сім'ї та громаді.

Завдання соціального працівника на рівні громади полягає в тому, щоб допомогти людям об'єднатися, організуватися на вирішення

злободенних проблем. Це можуть бути і пенсіонери і матері-одиначки та молодь зі своїми проблемами Соціальні працівники виходять з того, що не завжди особистість може вирішити свої проблеми самотужки, крім того, завжди є люди, у яких такі ж проблеми [15].

Більшість витрат на соціальну сферу здійснюється на рівні муніципалітетів. Так само як школи та лікарні - будинки престарілих стали передаватися в обслуговування приватним сектором. Багато муніципалітетів країни надають такий вибір - або соціальні службовці комуни або приватні асистенти можуть приходити і допомогти прибрати в квартирі, прийняти душ, купити продукти в магазині, випрати, випити за компанію чашку кави і поговорити [16].

Натомість у Фінляндії існує серйозний дефіцит кваліфікованих соціальних працівників, і, як результат, люди не маючи формальної освіти у сфері соціальної роботи допускаються до виконання даних обов'язків [17].

Як вже відзначалося вище, зараз особливий акцент соціальної політики робиться на підтримання родини і дітей. В Швеції немає інтернатів для дітей з особливими потребами, вони ростуть з батьками. При цьому і батько, і мати мають можливість працювати повний робочий день. Дитина може ходити не тільки у дитячий садочок, а і до муніципальних «денних мам», які, маючи своїх маленьких дітей, беруться доглядати ще за декількома і отримують за це зарплату. Це повною мірою стосується і дітей з обмеженнями; при цьому вони відвідують ті ж садочки, що й звичайні «дошкільнята», а для особливо важких випадків передбачена особлива група - але також в звичайному садку [18].

Останніми роками у скандинавських країнах набув неабиякої актуальності гендерний аспект соціальної роботи. Так, у Фінляндії проведено масштабне дослідження з роботи з безхатніми жінками. Дослідження показали, що немає єдиного способу переживання бездомності серед жінок, не існує єдиної служби допомоги для них і не існує єдиної точки зору організації служби, яка б їм підходила. Отже, соціальним службам рекомендовано урізноманітнити і індивідуалізувати соціальні послуги безхатнім жінкам у залежності від їх потреб [19].

Акцент на індивідуальний підхід у соціальних послугах разом з необхідністю перенести частину соціальних зобов'язань держави у компетенцію місцевих громад проявилися запровадженні децентралізації системи соціального забезпечення в Фінляндії.

Зараз обговорюється проект створення моделі п'яти округів соціального забезпечення і охорони здоров'я, які відповідатимуть за надання всіх соціальних і медичних послуг населенню [20].

З кожним роком для суспільств скандинавських країн все більш актуально стає проблема іммігрантів, наплив яких істотно збільшив навантаження на систему соціального забезпечення. Соціологічні дослідження, які регулярно проводяться в скандинавських країнах демонструють значні проблеми в інтеграції іммігрантської молоді. Більше 4000 стокгольмських підлітків змушені жити під гнітом релігійних і національних традицій, прийнятих в їх сім'ях. Мова йде в першу чергу про дітей з емігрантських сімей. На запитання анкети відповіли більше 2 тисяч дев'ятикласників різних шкіл шведської столиці. Кожний четвертий школярці батьки забороняють зустрічатися з хлопцями, щоб зберегти її невинність до шлюбу. Кожна шоста опитана дівчинка визнає, що вона не має права вибрати собі майбутнього чоловіка. Кожній десятій батьки забороняють їздити з класом в далекі подорожі або ходити на заняття плаванням в басейн. За даними анкети вчені роблять висновок, що близько 4 тисяч школярів Стокгольма піддаються незаконному з точки зору шведського законодавства тиску з боку родичів [21].

Отже, ми бачимо, що адаптація іммігрантської молоді стає чи не найголовнішою проблемою скандинавського суспільства, зокрема системи соціальної роботи. Якщо на одному полюсі цієї роботи (якщо мова йде про корінне населення) бачимо такі «просунуті» і індивідуалізовані елементи як гендерна диференціація праці з безхатченками, то на іншому (у випадку з іммігрантами) - необхідність забезпечити елементарні права жінок.

Варто відзначити, що загалом скандинавське суспільство, не є схильним відмовлятися від головних досягнень держави загального добробуту. Не зважаючи на високі податки, тенденції соціального утриманства і проблеми інтеграції іммігрантів, мешканці північних країн все ж таки відрізняються значно більшими егалітаристськими настроями. В цьому плані є показовим соціологічне дослідження Г. Еспінг-Андерсена, який виявляв ставлення населення різних європейських країн (які презентують три різні моделі Welfare state) до державного соціального захисту [23].

Питання 1. Є три часто використовуваних способу вирішити, хто повинен бути в змозі отримати доступ до різних перевагам та послуги. Який з них ви вважаєте найкраще підходить, щоб вирішити,

хто повинен отримати наступні переваги або послуги:

Державні пенсії:

	Британія (%)	Франція (%)	Данія (%)
Повинні нараховуватися тим, хто потребує, незалежно від їх внеску в систему	18	22	34
Нараховуватися тільки тим, хто вкладає в систему, незалежно від потреб	48	44	20
Нараховуватися всім однаково, незалежно від їх потреб і внеску в систему	26	29	40
Не знаю	9	6	7

Соціальне житло

	Британія	Франція	Данія
Має надаватися тим, хто потребує, незалежно від їх внеску в систему	31	39	42
надаватися тільки тим, хто вкладає в систему, незалежно від потреб	41	31	15
надаватися всім однаково, незалежно від їх потреб і внеску в систему	16	22	32
Не знаю	11	8	11

Допомога по безробіттю

	Британія	Франція	Данія
Має надаватися тим, хто потребує, незалежно від їх внеску в систему	24	17	29
надаватися тільки тим, хто вкладає в систему, незалежно від потреб	49	57	43
надаватися всім однаково, незалежно від їх потреб і внеску в систему	16	19	21
Не знаю	10	7	8

Висновки. Отже, на початку XXI ст. скандинавська модель Welfare state пережила суттєві зміни і трансформації, що значним чином вплинуло на організацію соціальної роботи. Утім, північним країнам вдалося зберегти універсальний підхід до реалізації соціальних гарантій і уникнути драматичних змін у ключових областях соціального захисту. Скандинавські уряди знайшли шляхи збереження високих соціальних стандартів, які полягають перш за все у диверсифікації джерел соціальних послуг. Соціальні функції частіше перебирають на себе перш за все органи місцевого самоврядування (муніципалітети), приватний сектор, структури громадянського суспільства. Основними об'єктами соціального захисту стають тепер не безробітні та люди похилого віку, а сім'я, діти, окремі категорії нужденних, а підхід до їх опіки стає більш індивідуальним. Збереження основних стандартів суспільного добробуту зумовлює лише помірний (на відміну від інших європейських країн) успіх популістських політичних сил та відсутність в їх програмах радикальних, націоналістичних, екстремістських гасел.

Література

1. Esping-Andersen G. Three World of Welfare Capitalism / G. Esping-Andersen. - Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 34 p. [Electronic resource] / G. Esping-Andersen. - Mode of Access: <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1134169.files/Readings%20on%20Social%20Democracy/Esping%20Anderson%20-%20The%20Three%20Worlds%20of%20Welfare%20Capitalism.pdf>
2. Diamond P., Lodge G. European Welfare States after the crisis: Changing public attitudes / P. Diamond, G. Lodge. - Policy Network Papers January, 2013. - 15 p.
3. Greve B. Is the welfare state dying out? [Electronic resource] / B. Greve. - Mode of Access: <http://sciencenordic.com/welfare-state-dying-out>
4. Ginsburg H., Rosenthal M. The Ups and Downs of the Swedish Welfare State: General Trends, Benefits and Caregiving [Electronic resource] / H. Ginsburg, M. Rosenthal. - Mode of Access: <http://newpol.org/content/ups-and->

- downs-swedish-welfare-state-general-trends-benefits-and-caregiving
5. Kautto M., Kvist J. Distinct or Extinct? Nordic Welfare States in the European Context [Electronic resource] / M. Kautto, J. Kvist. - Mode of Access: http://www.sfi.dk/Files/Filer/SFI/Pdf/Working_papers/workingpaper2002_7.pdf
 6. Хома Н. М. Криза скандинавської моделі соціальної держави: причини, наслідки, шляхи виходу [Електронний ресурс] / Н. М. Хома. - Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/35020/116-Homa.pdf?sequence=1>
 7. Nordic Social Work Research (NSWR) [Electronic resource] - Mode of Access: <http://www.tandfonline.com/toc/rnsw20/current#.VO-GhI7vrfY>
 8. Welfare state / Encyclopedia Britannica [Electronic resource]. - Mode of Access: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/639266/welfare-state>
 9. Esping-Andersen G. Three World of Welfare Capitalism / G. Esping-Andersen. - Princeton, New Jersey: Princeton University Press, P. 32-33. [Electronic resource] / G. Esping-Andersen. - Mode of Access: <http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic1134169.files/Readings%20on%20Social%20Democracy/Esping%20Anderson%20-%20The%20Three%20Worlds%20of%20Welfare%20Capitalism.pdf>
 10. Хома Н. М. Криза скандинавської моделі соціальної держави: причини, наслідки, шляхи виходу [Електронний ресурс] / Н. М. Хома. - Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/35020/116-Homa.pdf?sequence=1>
 11. Nordic Convention on Social Assistance and Social Services [Electronic resource]. - Mode of Access: <http://www.norden.org/en/om-samarbejdet-1/nordic-agreements/treaties-and-agreements/social-and-health-care/nordic-convention-on-social-assistance-and-social-services>
 12. Diamond P., Lodge G. European Welfare States after the crisis: Changing public attitudes / P. Diamond, G. Lodge. - Policy Network Papers January, 2013. - P. 7-8.
 13. Greve B. Is the welfare state dying out? [Electronic resource] / B. Greve. - Mode of Access: <http://sciencenordic.com/welfare-state-dying-out>
 14. About the Nordic welfare model [Electronic resource] - Mode of Access: <http://www.norden.org/en/om-samarbejdet-1/areas-of-co-operation/the-nordic-welfare-model/about-the-nordic-welfare-model>
 15. Андрющенко М. А. Социальная работа и социальное образование в Швеции [Электронный ресурс] / М. А. Андрющенко. - Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2014/pdf/741.pdf>
 16. Служба ухода на дому – на продажу [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2103&artikel=5093548>
 17. Blomberg H., Kroll K., Kallio J., Erola J. Social workers' perceptions of the causes of poverty in the Nordic countries / H. Blomberg, K. Kroll, J. Kallio, J. Erola. Journal of European Social Policy 23(1) P. 68–82 [Electronic resource]. - Mode of Access: <http://esp.sagepub.com/content/23/1/68.full.pdf+html>
 18. Социальная работа в Швеции [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://neprekasaemie.ru/socialnaya_rabota_v_shvecii
 19. Naahetela R. Homeless women's interpretations of women-specific social work among the homeless people Nordic Social Work Research, 2014 Vol. 4, No. 1, 5– 21, P.17 [Electronic resource]. - Mode of Access: <http://dx.doi.org/10.1080/2156857X.2013.778210>
 20. Конституционная комиссия должна вынести решение по реформе соцздрава [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://yle.fi/uutiset/konstituionnaya_komissiya_dolzha_vynesti_reshenie_po_reforme_sotszdrava/7815244
 21. Миграционная политика всё важнее для шведов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2103&artikel=6080033>

22. Национальные и религиозные традиции нарушают права детей [Электронный ресурс] – Режим доступа:
<http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=2103&artikel=2765754>
23. Diamond P., Lodge G. European Welfare States after the crisis: Changing public attitudes / P. Diamond, G. Lodge. - Policy Network Papers January, 2013. – P. 7-8.

■ **УДК 373.66-053.6**

■ **Плахова Е. Н.**

■ кандидат социологических наук, доцент кафедры
■ социологии управления и социальной работы
■ социологического факультета Харьковского
■ национального университета имени В. Н.
■ Каразина (Украина).

■ **ЮВЕНАЛЬНАЯ ЮСТИЦИЯ В УКРАИНЕ: В
■ ПОИСКАХ КОНСЕНСУСНОЙ ПАРАДИГМЫ**

■ *В статье рассматриваются широкий и
■ узкий подходы к ювенальной юстиции. Автор
■ акцентирует внимание на узком понимании
■ ювенальной юстиции как социальной технологии,
■ направленной на восстановительное, а не
■ карательное правосудие по отношению к
■ несовершеннолетним преступникам. Данный
■ подход исключает возможность вмешательства
■ во внутрисемейные отношения и является
■ консенсусным в условиях противоборства
■ сторонников и противников ювенальной юстиции.
■ Подчеркивается необходимость более четкого
■ определения целей и задач ювенальной юстиции,
■ учитывая практику зарубежных стран, а также
■ специфику социокультурных особенностей
■ украинских семей.*

■ *Ключевые слова: модель ювенальной
■ юстиции, права ребенка, преступность
■ несовершеннолетних, восстановительное
■ правосудие, внутрисемейные отношения.*

■ *У статті розглядаються широкий та
■ вузький підходи до ювенальної юстиції. Автор
■ акцентує увагу на вузькому розумінні ювенальної
■ юстиції як соціальної технології, спрямованої на
■ відновлювальне, а не каральне правосуддя
■ стосовно неповнолітніх злочинців.*

■ *Даний підхід виключає можливість
■ втручання у внутрісімейні відносини і є
■ консенсусним в умовах протиборства
■ прихильників і*

■ *противників ювенальної юстиції.
■ Підкреслюється необхідність більш чіткого
■ визначення цілей і завдань ювенальної юстиції,
■ враховуючи практичний досвід зарубіжних країн,
■ а також специфіку соціокультурних
■ особливостей українських сімей.*

■ *Ключові слова: модель ювенальної юстиції,
■ права дитини, злочинність неповнолітніх,
■ відновлювальне правосуддя, внутрісімейні
■ відносини.*

■ © Плахова Е. Н., 2015

The article deals with a wide and a narrow approach to juvenile justice system. The author focuses on the narrow sense of the juvenile justice system as a social technology which aimed at rehabilitation, rather than retributive justice in relation to juvenile offenders. This approach eliminates the possibility of interference in family relations and it is a consensus in a confrontation between supporters and opponents of the juvenile justice system. It's emphasizes the need for a clearer definition of the goals and objectives of the juvenile justice system, taking into account the practice of foreign countries, as well as the specifics of socio-cultural features of Ukrainian families.

Keywords: model of juvenile justice, child rights, juvenile crime, rehabilitation justice, family relations.

В настоящее время украинская общественность и научное сообщество активно обсуждает проблему внедрения ювенальной юстиции, законодательное лоббирование которой началось с 2008 года с целью защиты прав детей, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах. Наряду с действующими нормативно-правовыми актами, регулиющими права детей и подростков (Закон Украины «Об охране детства», «О социальной работе с семьями, детьми и молодежью», Семейный Кодекс), активно внедряются базовые законодательные акты, которые предоставляют возможность создать систему ювенальных органов государственной власти и предоставляют им соответствующие полномочия, в частности, Конвенция о криминальной юстиции для несовершеннолетних. Недавно вступил в силу новый Криминально-процессуальный Кодекс, в котором вводятся понятия специализированных (ювенальных) судов для несовершеннолетних, а также такие ювенальные технологии как «медиация», «пробация». В 2011 году была принята "Концепция развития ювенальной юстиции в Украине". Таким образом, правовая почва для принятия ювенальной юстиции на законодательном уровне достаточно подготовлена. Однако концепция ювенальной юстиции негативно воспринимается общественностью, имеет больше противников, чем сторонников, как среди простых граждан, так и среди специалистов. Очевидно, что данная проблема выходит за рамки юриспруденции и затрагивает целый комплекс проблем социокультурного характера. Дискуссионным остается вопрос о целесообразности внедрения данной социальной

технологии, ее философской концепции в условиях украинского общества.

Целью настоящей статьи является выработка ключевых аспектов концепции ювенальной юстиции с учетом анализа данных криминологических и социологических исследований, опыта зарубежных стран, где ювенальная юстиция широко и давно применяется.

Прежде всего, обратимся к определению ювенальной юстиции. Ювенальная юстиция (лат. *juvenālis* - юношеский; лат. *jūstitia* - правосудие) - правовая основа западной модели системы учреждений и организаций, осуществляющих правосудие по делам о правонарушениях, совершаемых несовершеннолетними. Если говорить о ювенальной юстиции как о понятии в системе правосудия, то она не имеет никакого отношения к внутрисемейным отношениям и к процедурам, связанным с лишением родительских прав, за исключением случаев, когда существует прямая угроза жизни или здоровью ребенка. Это система правосудия, которая работает с двумя категориями детей — теми, кто совершил правонарушение или является жертвой преступления, и сиротами, уже лишенными родительской опеки.

Таким образом, суть ювенальной юстиции – это осуществление восстановительного, а не карательного правосудия в отношении несовершеннолетнего. Если ювенальную юстицию рассматривать в узком понимании — как правосудие, направленное на работу с ребенком-правонарушителем, такой подход делает несостоятельными наиболее распространенные мифы о вмешательстве чиновников в дела семьи (лишение родительских прав, контроль за материальным и финансовым благополучием семьи и т.п.).

Если исходить из понимания ювенальной юстиции как системы защиты прав, свобод и законных интересов несовершеннолетних, то в данном случае имеются все основания для злоупотребления чиновниками своими полномочиями во имя защиты прав ребенка, а у ребенка – возможность манипуляции родителями.

Анализ действующего зарубежного законодательства, теоретических исследований и практики осуществления правосудия по делам несовершеннолетних показывает, что в ведущих странах мира идет постоянный поиск наиболее эффективных приемов и способов обращения с несовершеннолетними, совершившими правонарушения. В основе данных поисков лежит

стремление, с одной стороны, обеспечить применение к несовершеннолетним адекватных и, по возможности, щадящих мер воздействия, а с другой стороны — гарантировать обществу надежную защиту от наиболее опасных проявлений юношеской делинквентности, способной принимать крайне жестокие и агрессивные формы. В этой связи проблему ювенального правосудия за рубежом никогда не отождествляют с необходимостью исключительно снисходительного отношения к несовершеннолетним, вне зависимости от характера совершенного ими деяния. В прагматичном западном обществе, как правило, стремятся к сбалансированному подходу, учитывающему как интересы личности, так и интересы общества при решении любой проблемы, в том числе и проблемы правосудия по делам несовершеннолетних. Это не значит, что общество не осознает своей ответственности за жизнь и поведение несовершеннолетних, именно поэтому систему ювенальной юстиции всегда рассматривают в тесной связи с профилактикой преступлений несовершеннолетних, понимая под ней в первую очередь меры социального, экономического, нравственного и культурного характера, способные обеспечить нормальное развитие ребенка и его становление как законопослушного члена общества.

В литературе принято выделять две основные модели действующей за рубежом ювенальной юстиции: англосаксонскую (Англия, США, Канада, Австралия) и континентальную (Франция, Бельгия). При этом справедливо подчеркивается, что основное различие между данными системами состоит в подсудности судов по делам несовершеннолетних. Так, в странах, принадлежащих к англосаксонской системе, суды по делам несовершеннолетних рассматривают только те преступления, которые не являются тяжкими, а все дела о совершении тяжких преступлений рассматриваются общими судами. Напротив, в континентальных странах все виды преступлений несовершеннолетних подсудны только специализированным ювенальным судам и передача дел несовершеннолетних в суд общей юрисдикции не допускается. Кроме того, существуют определенные процессуальные различия [1].

Опираясь на опыт других стран, следует отметить, что ювенальная юстиция не является панацеей в решении подростковой преступности. Так, в исследовании, проведенном Уберто Гатти с Генуэзского Университета (Италия), Ришаром Тремблэ и Фрэнком Витара (Монреальский университет), было проведено сравнение

кримінальної статистики двох категорій дорослих, бивших малолетніх правонарушителей: тих, хто пройшов через «ювенальну систему», і тих, кого вона миновала. Те осужденные, которые получили мягкие «ювенальные» приговоры (принудительное консультирование, общественные работы, возмещение ущерба), - в 2 - 3 раза чаще совершали преступные деяния во взрослом возрасте. Осужденные, которые получили «ювенальный» испытательный срок, - в 14 раз чаще совершали преступные деяния, став взрослыми. Подростки, которые в юности были помещены в ювенальные исправительные учреждения, - в 38 раз чаще становились преступниками, повзрослев. «Чем более серьезным было вмешательство ювенальной системы, тем больше было его негативное влияние», - указывают исследователи [2].

Неутешительная ситуация во Франции, которая была мировым пионером в плане введения ювенальной юстиции. Она бьет все рекорды по части молодежных беспорядков и преступлений: несколько лет назад юные погромщики, окрыленные своей безнаказанностью, сожгли тысячи автомобилей, домов, искалечили и убили много простых граждан Франции. В 2000 году французское правительство под давлением общественности забило тревогу, обратившись к генеральному инспектору по социальным делам Пьеру Навесе и генеральному инспектору юридического отдела Брюно Катала с просьбой представить доклад о состоянии дел в судах по делам несовершеннолетних, а также в социальных службах по поводу разлуки детей с родителями. В докладе говорилось: «Огромное количество детей было отобрано у родителей и помещено в приюты и в приемные семьи. Судьи и сотрудники социальных служб постоянно нарушают закон. Между законом и практикой его применения огромная пропасть. В одном и том же суде практика одного судьи отличается от практики другого. Нет качественного контроля системы защиты детей и семьи. Никакого уважения к семье, никакой заботы о ней ювенальная юстиция не проявляет. Прокуратура не может вести наблюдение за всеми делами, так как их слишком много. Социальные работники и судьи имеют полную, безграничную власть над судьбой ребенка. Сотрудники социальных служб часто отнимали детей путем анонимного телефонного звонка ... что та или иная семья в опасности» [2]. Как показывает западный опыт, слишком гуманное отношение к малолетнему преступнику в большинстве случаев позволяет ему избежать наказания. При этом он, как правило, не раскаивается и продолжает совершать

правонарушения. Очевидно, что ювенальная юстиция выходит за пределы юриспруденции. К работе с подростками, которые вступили в конфликт с законом, должны привлекаться сотрудники социальных служб и правозащитных организаций, педагоги, психологи и специалисты других отраслей. Это обусловлено основополагающими принципами ювенальной юстиции: во-первых, преимущественно защитная ориентация ювенальной юстиции и применение к несовершеннолетним принудительных мер воспитательного воздействия; во-вторых, социальная насыщенность ювенальной юстиции, состоящая в использовании в судебном процессе неюридических специальных знаний, направленных на изучение социальных условий жизни несовершеннолетних (составление «социального досье»), социальнопсихологической характеристики личности несовершеннолетнего; в-третьих, максимальная индивидуализация судебного процесса и его неформальный характер.

Согласно «Концепции развития криминальной юстиции относительно несовершеннолетних в Украине» предлагают ввести должность специального следователя по работе с ребенком и специального судьи по работе с детьми в каждом районном суде. К ним предъявляются достаточно высокие требования – большой профессионализм, моральные качества, значительный педагогический и юридический опыт. Например, судья должен иметь не менее 10 лет опыта работы. Кандидатура судьи определяется решением суда, ведущего детские дела, на три года. В принципе хорошая идея, чтобы опытный следователь или судья профессионально вели дела молодых правонарушителей и давали им шанс, если они оступятся. Но нужно очень четко определить их полномочия и, ни в коем случае не давать им права забирать детей у родителей без серьезных на то причин, например по заявлению ребенка, если родители, не исполняют всех его желаний, по доносу соседа или учителя, как в некоторых западных странах. Только в крайних случаях, если есть прямая угроза здоровью и жизни ребенка, то государство обязано стать на защиту ребенка и изымать его из семьи — временно или навсегда, в зависимости от ситуации в этой семье (согласно статье 164 Семейного кодекса Украины).

На наш взгляд, понимание концепции ювенальной юстиции как работы с несовершеннолетними правонарушителями не может нести в себе разрушительного потенциала для семьи как закрытой системы, регламентировать ее воспитательные функции. Главной задачей ювенальной юстиции будет не

карательная мера по отношению к несовершеннолетнему преступнику, а реабилитационно-воспитательная, что позволяет избежать помещение несовершеннолетнего в места лишения свободы, откуда часто выходят уже сформированные правонарушители. О целесообразности внедрения опыта ювенальной юстиции говорят неутешительные факты статистики. Так, по состоянию на 1 квартал 2012 года в исправительных колониях Украины находятся 1330 детей. 662 — взяты под стражу, в следственных изоляторах. 4433 — осуждены к наказаниям, не связанным с лишением свободы, пребывают на учете в подразделениях уголовно-исполнительной инспекции. Кроме того, в структуре Государственной уголовно-исполнительной службы Украины функционируют два детских дома при исправительных колониях для содержания осужденных женщин, в которых воспитываются 103 ребенка в возрасте до трех лет [3].

Если концепцию ювенальной юстиции основывать на декларации об «усилении ответственности семьи» в процессе воспитания ребенка, что можно трактовать слишком широко и неконкретно, то здесь возникает серьезная опасность вмешательства в жизнедеятельность семьи, осуществление контролирующих мероприятий со стороны социальных учреждений, которые получают широкие полномочия решать судьбы детей и их родителей. Опасность такого подхода очевидна, исходя из данных социологических опросов детей и их родителей. Если защищать права детей, основываясь на их настроениях, то прогнозы могут быть непредсказуемы. Приведем данные опроса детей от 10 до 17 лет, а также родителей и экспертов, которые работают с детьми (опрос проводился в апреле 2012 года по заказу уполномоченного президента Украины по правам ребенка, Украинским институтом социальных исследований имени А. Яременко при технической поддержке БФ «Развитие Украины» и представительства Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ). Респонденты — 4083 ребенка: ученики 5—11 классов общеобразовательных школ, студенты 1—2 курсов ПТУ и 1 курса ВУЗов I—IV уровней аккредитации, а также дети, которые не обучаются или не посещают учебное заведение) [3].

Дети в возрасте 10—13 лет (87%) чувствуют себя счастливыми и лишь 4% несчастными (в 16—17 лет 76 и 11% соответственно), 50% заявили, что общаются с родителями мало, причем в выходные дни гораздо меньше, чем в будние. Из чего можно сделать

вывод, что основной своей функцией родители видят не столько воспитательную (о чем ребенок думает, чем живет, с кем общается и как тратит деньги), сколько контролирующую (где был, какую оценку получил и т.д.). При этом 20% родителей, по словам детей, не знают, где они бывают после окончания уроков, а более 30% не знают правду об оценках. Чем старше ребенок, тем меньше родители знают о нем. На вопрос «Знают ли родители о том, какие проблемы тебя волнуют?» более 50% детей ответили: «Знают или плохо, или не знают совсем». Единственное, что родители хорошо знают о своем ребенке, это о его здоровье — об этом говорят более 90% детей. При этом лишь 50% детей называют спорт и активные занятия своим основным хобби.

Наименее реализовано, по мнению самих детей, их право быть услышанными. Вариант ответа «Моя точка зрения никого не интересует» выбрали 15%. При этом процент выбравших такой ответ детей выше в школе (до 20%), чем в семье (чем старше ребенок, тем меньше к нему прислушиваются). Несмотря на это, доверие к родительскому слову самое высокое: почти 90% детей самым надежным источником информации считают родителей. Газетам доверяют 76% детей. Почти 40% детей критически оценивают материальное положение своей семьи. С этой точки зрения 30% вообще не хотели бы жить так, как живут их родители. Зато духовно наследовать пример родителей готовы 75% детей. Родители же оценивают материальное положение и отношения в семье в два раза выше, чем их дети. На вопрос о наказаниях 10% детей ответили, что их бьют. 57% пожаловались на то, что их ругают с использованием ненормативной лексики. При этом большая часть детей (как в 10, так и в 17 лет) не знают о том, что физические наказания в отношении них (как в семье, так и, к примеру, в райотделе милиции) запрещены законом. Дети считают: если их задерживает милиционер, то он имеет право их бить. 53% детей знают, что в Украине есть уполномоченный по правам ребенка, а 13% даже знают его фамилию.

Таким образом, для конструктивного подхода к внедрению ювенальной юстиции в Украине, необходимо четко сформулировать ее основополагающие принципы, объект воздействия, цель и задачи, механизмы реализации, обозначить права и обязанности субъектов, на которых возлагаются ключевые функции. Поэтому на данном этапе Концепция развития криминальной юстиции для несовершеннолетних требует определенной доработки. Для обсуждения Концепции, а также разработки новой социальной политики,

направленной именно на защиту и помощь семьи, а соответственно и ребенка, надо провести более широкое общественное обсуждение с привлечением независимых негосударственных организаций, юристов, педагогов, ученых, экспертов, религиозных деятелей. Нужно всегда помнить, что только семья всегда была и будет главной ячейкой общества, именно здесь ребенок получает всю полноту любви, начинает ощущать себя полноценной личностью, и никакие ювенальные приюты и интернаты не могут заменить ему родителей.

Чтобы реально защищать права детей, не нужно апеллировать к ювенальной юстиции, необходимо активизировать систему социальной политики, чтобы она была направлена на реальную помощь семьям, которые оказались в сложных жизненных обстоятельствах, а также имела комплекс средств (финансовых и кадровых) и учреждений (в том числе реабилитационных, например, для родителей-инвалидов или тех, кто страдает алкогольной и наркозависимостью) по предоставлению помощи семье. Это одна из первоочередных задач как государства, так и гражданского общества.

Литература:

1. Мелешко Н. П. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития.— СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс». — 787 с., 2006. [Электронный ресурс]. Доступно: <http://vse-uchebniki.com/yuvenalnaya-yustitsiya-pravo/yuvenalnaya-yustitsiya-opyit-zarubejnyih-stran-33755.html>
2. Права ребенка в Украине vs ювенальная юстиция? [Электронный ресурс]. Доступно: <http://www.from-ua.com/news/3208bd303afbc.html>
3. Ювенальная юстиция: нечеткие определения приводят к мифам. [Электронный ресурс]. Доступно: http://www.ukrrudprom.ua/digest/YUvenalnaya_yustitsiya_nechetkie_opredeleniya_privodyat_k_mifam.html
4. Маркова В.А. Проблема защиты прав детей в свете ювенальной юстиции // Политика, государство и право. 2014. № 6 [Электронный ресурс]. Доступно: <http://politika.snauka.ru/2014/06/1742>

УДК 316. 772. 4:378

Тищенко О. С.

магистр социологии, выпускница 2014 года социологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (Украина).

СОВРЕМЕННЫЕ ФОРМЫ НАУЧНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Статья посвящена анализу форм научной коммуникации. Автор обращает внимание на необходимость комплексного и всестороннего изучения новых форм научной коммуникации в высшей школе.

Ключевые слова: научная коммуникация, формы научной коммуникации, научный коллектив, научное сообщество, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ).

Стаття присвячена аналізу форм наукової комунікації. Автор звертає увагу на необхідність комплексного та всебічного вивчення саме нових форм наукової комунікації.

Ключові слова: наукова комунікація, форми наукової комунікації, науковий колектив, наукове співтовариство, інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ).

Article analyze the forms of scientific communication. The author draws attention to the need for an integrated and comprehensive study of new forms of scientific communication in higher education system.

Keywords: science communication, forms of scientific communication, scientific staff, scientific community, information and communication technology (ICT).

В современных условиях глобализации, информатизации, возникновения новых технических средств, научная коммуникация является важной составляющей любой организации и научных коллективов. Современные условия обуславливают и формы научных коммуникаций, что проявляется в том, что традиционные и новые формы научных коммуникаций сосуществуют в научной среде. К традиционным стоит отнести: личные беседы ученых, публикации, устные доклады, конференции, переписки, групповые дискуссии, отчеты, препринты, симпозиумы и т.д. К новым практикам научной коммуникации относятся те

явления, где используются информационно-коммуникационные технологии (ИКТ).

Данный термин Мирская Е. З. определяет как «информационные технологии, обеспечивающие моментальное получение удаленной информации и обмен ею, опирающиеся на глобальные компьютерные сети» [7].

С социологической точки зрения коммуникации в научной среде представляют собой особым образом упорядоченную систему социальных взаимодействий, направленных на поиск, накопление и распространение научных знаний об окружающей действительности, осуществляемых посредством различных каналов, средств, форм и институтов коммуникации.

Ситуация в мире с каждым годом изменяется, появляются новые коммуникационные формы и стратегии, поэтому научное сообщество, ВУЗы должны соответствовать новым видам научной коммуникации, изучать и осваивать их, для того, чтобы быть конкурентоспособными и востребованными в научном сообществе. Становится не достаточным только лишь проведение симпозиумов и публикации, современный глобализированный мир порождает новые формы научной коммуникации, например, проведение он-лайн-конференций, профессиональные, социальные, экспертные сети (facebook.com, linkedin.com, moikrug.ru, pro2.ru).

Цель статьи – выделить современные формы научной коммуникации и определить отношение к ним в научных коллективах высшей школы.

Проблематика научной коммуникации рассматривается в работах таких исследователей, как Мирская Е. З., Брагина О. С., Выдрин О. В., Москалев И. Е., Пушвинцев А. А. [7, 1, 2, 8, 10]. Авторы подчеркивают важность и актуальность развития современных форм научной коммуникации в современном обществе.

Примечательно, что начиная с середины XX в. в социологии науки складывается понимание того, что субъектом научной деятельности является «общество коммуницирующих индивидов». Это с необходимостью обращает исследователей к вопросам функционирования научного сообщества.

В частности, Полани М. в конце 50-х гг. XX века сделал попытку концептуализировать понятие «научное сообщество» и описать принципы его функционирования. Его работы отражают результаты исследования свободных научных коммуникаций и условий сохранения научных традиций. Исследования Полани М.

затрагивали как философские, так и социологические основания изучения науки, самой известной его работой стала книга «Личностное знание. На пути к посткритической философии» [9].

В марксистской социологии науки термин «научное сообщество» получил наибольшее распространение в широком смысле - для обозначения всех занятых научной деятельностью. Его использовали также и в более узких смыслах - для обозначения представителей конкретной научной дисциплины или междисциплинарного коллектива, работающего в том или ином научном направлении. В марксистской социологии науки научное сообщество определялось как социальное образование, связанное с производством, хранением и передачей научных знаний. Исследование научных сообществ поставило вопрос о необходимости создания социологической теории научной коммуникации, описывающей принципы профессионального взаимодействия ученых. Методологической основой исследований научной коммуникации стал ряд работ, вышедших в 70-е гг. XX века: широкомасштабное исследование функционирования научного коллектива Пельца Д. и Эндрюса Э. Ф., концепция современных «невидимых колледжей» Прайса Д. и ее верификация в исследованиях Крейн Д., серия социологических исследований сетей личных коммуникаций в среде ученых Гриффита Б., Маллинза Н. и Аллена Т., детальные исследования повседневной профессиональной коммуникации ученых Латура Б., Вулгара С., Малкея М., Кнорр-Цетиной К.

Выделение социологии науки в качестве самостоятельной дисциплины происходило в 50-60 гг. XX века. В рамках Российской Академии Наук в 1969-1970 гг. Зворыкин А.А. сформировал сектор социологии науки, который был ориентирован на разработку проблем методологии социологических исследований научной деятельности, организации и управления в науке, планирования и оценки работы научных коллективов, повышения эффективности научной деятельности. Это послужило основой окончательной институционализации социологии науки в качестве самостоятельной дисциплины [5].

Исследования в области социологии науки позднего советского периода отличались широтой охвата различных аспектов научной деятельности.

После бурного всплеска интереса к научной коммуникации в 70-е годы XX века наступило продолжительное затишье, прерванное лишь в самом конце XX века. Причиной новой

волны интереса к социологии науки в целом и теории научной коммуникации в частности послужило формирование нового концепта в социологии - концепта глобальной науки. Проблематика «глобальной науки» довольно быстро стала популярной, объединив под собой ряд исследований, которые ранее велись в рамках проблематики интернационализации науки, профессиональной мобильности ученых, научных коммуникаций и т.д. Эти явления были переосмыслены в рамках более масштабного и емкого социокультурного процесса - феномена глобализации (работы Гидденса Э., Добренкова В.И., Абдуллаева И.З., Кожанова К.К.) [3, 4, 6].

В рамках магистерской работы: «Формы научной коммуникации в высшей школе» мною было проведено эмпирическое исследование с использованием метода экспертного опроса. Было опрошено 30 экспертов-преподавателей социологического факультета ХНУ имени В.Н. Каразина.

Основные тенденции, которые были выявлены в результате исследования, следующие:

- научная коммуникация – многогранное и не однозначное понятие, которое эксперты трактуют как «коммуникацию, осуществляемую в научной сфере», «взаимосвязь научного сообщества, научных коллективов, выражающуюся в форме дискуссионного обмена информацией, идеями, результатами исследований», «ядро (сущность) научной деятельности», «многоканальную систему форматов коммуникации академических сообществ как между собой, так и с общественностью, представителями других наук», и т.д.;

- большинство экспертов считает, что научная коммуникация, и в частности, изучение и освоение ее новых форм, очень важна для успешной работы, карьеры в научной среде;

- современное состояние научной коммуникации в научном коллективе, а так же, в Украине в целом, - эксперты оценили на средний балл;

- наиболее распространенные формы научной коммуникации: личное общение, обсуждение в межличностной коммуникации, интернет (e-мейл, соц.проф.сети, ссылки, блоги, сайты факультета), рецензии, конференции, теоретические и научные семинары, конгрессы, круглые столы, обсуждение монографий, редактирование статей, публикация в научных изданиях, совместные разработки научных курсов, критические дискуссии по актуальным проблемам науки, публичная защита диссертаций, издание монографий, заседание кафедры, ученого совета,

комитета САУ, научные школы (летние), лекции видных ученых, обмен книгами, статьями, ссылками;

- отношение к новым, современным формам научной коммуникации (профессиональные социальные сети, онлайн-конференции) преимущественно положительное. Причины: это новые, доступные (что очень важно) формы коммуникации; предоставляют возможность фиксации дискуссии (онлайн-конференции); расширяют возможности общения, в том числе, географически; облегчают поиск, работу; облегчают обратное, многостороннее взаимодействие; позволяют быть гибкими, интерактивными, реагировать на изменение ситуации; упрощают коммуникацию, делают ее более эффективной; это удобно; вносят разнообразие; расширяют границы общения; открывают новые возможности для коммуникации.

Негативное отношение: профессиональные, социальные сети превращают научную деятельность в самомаркетинг; фрагментарность, псевдонаучность; «бессодержательное времяпрепровождение, дающее только ощущение «модности» участникам»;

- большинство экспертов зарегистрированы в социальных, профессиональных сетях для научной коммуникации. Наиболее популярным является Facebook, далее – VK, LinkedIn, Twitter, Academia.edu, Method space, Skills pages, Proflit. Частота посещений: каждый день, либо 1-3 раза в неделю;

- членство в профессиональных социальных сетях помогает тем, что дает возможность обсудить актуальные и узкие вопросы с теми, кто над ними тоже задумывается; найти решение вновь возникающих затруднений с экспертными оценками другого профессионального сообщества или твоих коллег; «поделиться своим или перенять бесценный опыт у маститых социологов»; кооперироваться при организации офф-лайн мероприятий; постоянно находиться в курсе событий; позволяет получать и распространять научную информацию о конференциях, публикациях, проектах, конкурсах; это оперативный обмен информацией; социальный капитал; профессиональные связи; контакты; возможность совместной деятельности. Однако, не помогает тем, что ограничивает во времени; «считаю научную деятельность процессом, в первую очередь, индивидуальным, а по результатам – печатным, но никак не устным. Поскольку профессиональные сети – это, прежде

всего, воспроизведение устного дискурса, то научной деятельности они исключительно вредят; сохраняется привычка к традиционным формам; отвлекает от главных, приоритетных задач;

- большинство экспертов посещают мероприятия международного формата, однако, возникают проблемы преимущественно в финансовой сфере, а так же, языковой, бюрократической и временной;

- большинство экспертов публикуются в Украине, и за рубежом.

Основные причины публикаций за рубежом:

- желание распространить свои идеи;

- найти единомышленников и научные контакты;

- необходимость иметь зарубежные публикации для защиты диссертации;

- необходимы для других форм взаимодействия с зарубежными коллегами;

- «научная коммуникация не должна и не может быть ограничена рамками одной страны»;

- престижность, контакты, цитируемость;

- институциональная и профессиональная необходимость;

- низкий уровень украинской науки;

- участие в проектах и конференциях предполагает необходимость публикации;

- повысить рейтинг преподавателя;

- сохранить должность в университете;

- использовать в преподавательской деятельности.

Причины, по которым не публикуются за рубежом:

- финансовая;

- другой ряд требований, нет времени на подготовку;

- нет традиций поддержания научных коммуникаций;

- «у нас нет навыков «писания» для западных изданий».

В заключение следует отметить, что главной проблемой научной коммуникации на данном этапе развития современного украинского общества, на наш взгляд, является необходимость ее постоянного стимулирования, развития,

«подпитки». Ведь научная коммуникация не заканчивается публикацией статьи, а совсем наоборот, - это только начало практики научной коммуникации исследователя. Соответственно, научное сообщество нуждается и заинтересовано в развитии, внедрении в свою исследовательскую деятельность новых форм, стратегий научной коммуникации. Современные формы научной коммуникации открывают огромные перспективы для научной и исследовательской деятельности, для развития ученого как профессионала в своей области, и для поддержания его конкурентоспособности на научном рынке.

Материалы XIV Международной конференции молодых ученых «Человек в мире. Мир в человеке: актуальные проблемы философии, социологии, политологии и психологии». – Пермь, 2011.

Литература

1. Брагина О.С. Актуальная необходимость научной коммуникации / О.С. Брагина // Философия. Социология. Вып.16. – 2009. – № 23. – С. 124.
2. Выдрин О. В. Научная коммуникация: к методологии исследования / О. В. Выдрин // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. Вып. 15.– 2009. – № 42 (180). – С. 112–117.
3. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004.
4. Добренков В. Р. Глобализация и Россия: Социологический анализ / В. Р. Добренков. – М. : ИНФРА-М, 2006.
5. Зворыкин А. А. Социология науки и науковедение: метаморфоза старой дилеммы / А. А. Зворыкин // Социология науки в СССР. Сб. докладов советских ученых к X Всемирному социологическому конгрессу. – М. : Политиздат, 1982.
6. Кожанов А. А. Концепт глобализации науки как предмет и инструмент социологического исследования / А. А. Кожанов // Глобализация и социальные институты: социологический подход / Отв. ред. Девятко И.Ф., Фомина В. Н., Ин-т социологии РАН. – М. : Наука, 2010.
7. Мирская Е. З. Коммуникация в науке / Е. З. Мирская. – М., 2010. – С.126-140.
8. Москалев И. Е. Сети научных коммуникаций: междисциплинарный подход // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.englishglobus.ru/content/nauchnaya-kommunikatsiya>
9. Полани М. Личностное знание: на пути к посткритической философии / М. Полани. – М. : Прогресс, 1985.
10. Пушвинцев А. А. Современные информационные технологии в научной коммуникации / А. А. Пушвинцев //

**«SOCIOПРОСТІР:
МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
З СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»
№4, 2015**

**Збірник наукових праць:
українською, російською, англійською мовами**

Комп'ютерне верстання: Задирака А. О.

**61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна**